

אוי ארצי מולדתי – פרשת 'פטריה'

מאת מאיר חזן

באבן המצבה המונחת בבית הקברות הישן של חיפה, למרגלות קברי המעפילים שנהרגו בפיצוץ האונייה 'פטריה' בנמלה של העיר ב-25 בנובמבר 1940, חרוט: 'ביום עלינו אדם... אזי עבר על נפשנו המים הזידונים'.¹ המאמר שלפנינו מוקדש לבחינת הסוגיות והדילמות הנרמזות בשתי מילות מפתח הנכללות במובאה זו, שלא נבחרה מן הסתם בהסח הדעת – 'האדם' וה'זדון'.

פרשת 'פטריה' מורכבת משני אירועים: החבלה באונייה 'פטריה' והגירוש בכוח של מעפילי 'אטלנטיק' ממחנה עתלית. האירוע הראשון נבע ממעשה יזום של האגף האקטיביסטי במפא"י. באירוע השני ניכר לחצו של האגף המתון במפלגה. הצטרפותם יחדיו עוררה ויכוח נוקב, בעל הבטים פוליטיים, מוסריים וחינוכיים. הפולמוס הטעון שרגש ביישוב ובמפא"י בימי 'פטריה' גלש גם לכתיבה ההיסטורית. יגאל עילם כינה את הפרשה 'עקדת יצחק', שכן היישוב היהודי השתמש במעפילים, באמצעות האקטיביסטים, לצורך השגת יעדיו הפוליטיים. שבתאי ב' בית-צבי התנסח באורח דומה. חיבוריהם יצאו חוצץ נגד דבריהם של מוניה מרדור, של 'ספר תולדות ההגנה' ושל ברכה חבס, שראו בפרשה את 'סמל המרד העברי' ואת אחד מתאריכי המבחן לגיבוש כוחו.² התיאור והניתוח של הפרשה המוצגים במאמר זה יתמקדו בזיהוי נושאי המחלוקת בין אקטיביסטים למתונים, בליבון האקלים הרעיוני והפוליטי שבו נפלה ההכרעה לפוצץ את האונייה ובבחינת המשקעים שהותיר האסון. המאמר שם יתר דגש ממה שהוענק עד כה במחקר על ההתבוננות בנקודת התצפית 'המתונה' על פרשת 'פטריה' וספיחיה, תוך הארת זוויות שטרם נחשפו כדבעי לגבי השקפות האקטיביסטים ומהלכיהם. חיים יהודיים בארץ ישראל היו תכלית ותנאי להגשמת החזון הציוני. האפשרות להעלות

* המאמר מבוסס על פרק מתוך: מ' חזן, המתניות בסוגיות ביטחוניות ומדיניות בהפעול הצעיר ובמפא"י בשנים 1918-1948, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, בהנחייתה של פרופ' אניטה שפירא, הנמצא בכתובים.

להלן קיצורים המשמשים במאמר: אה"ע – ארכיון העבודה; אי"ט – ארכיון יד טבנקין; אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה; אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי; את"ה – ארכיון תולדות ההגנה.

1

2

1 עילם, ממלאי הפקודות, ירושלים 1990, עמ' 93-125; ש"ב בית-צבי, הציונות הפוסט-אוגנדינית במשבר השואה, תל-אביב תשל"ז, עמ' 301-313; מ' מרדור, שליחות עלומה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 35-77; י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ג, 1, תל-אביב תשל"ג, עמ' 152-157; ב' חבס, פורצי השערים, סיפור קורותיה של עליה-בית, תל-אביב תשי"ז, עמ' 261, 274-283.

יהודים לארץ צומצמה באורח קריטי לנוכח התקנות המגבילות שנכללו ב'ספר הלבן', שפרסמה ממשלת בריטניה במאי 1939, והתפשטות מלחמת העולם השנייה לזירת הים התיכון בשנת 1940. זמן מה לפני כן, על רקע המבוי הסתום שוועידת 'השולחן העגול' נקלעה אליו בלונדון בפברואר 1939, החלה להתפצל המערכת הפוליטית ביישוב לקטבים מנוגדים בסוגיית דרכי המאבק נגד נסיגת הבריטים מהתחייבותם לכונן בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. חשיבות מיוחדת נודעת לבחינת המחלוקת שהתרחשה במפא"י בהקשר הנדון, שכן מנהיגיה לא נהנו מהחירות לקיים דיונים מופשטים, המצטיירים לעתים כבעלי זיקה רופפת בלבד לתנאי המציאות. בתורת הגוף הדומיננטי ביישוב ובהנהלת הסוכנות היהודית, הוטל על שליחיה הכורח לקבל החלטות המצטיינות במימד אופרטיבי. הדבר חייב אותם לבחון שוב ושוב את השקפותיהם על פי האילוצים המשתנים תדירות. מכאן נובעת הבחירה למקד את תשומת הלב של הדברים שלהלן בעימות הפנימי שהתנהל במפא"י בפרשת 'פטריה'.

במפא"י בלטו באותה עת שתי גישות יסוד בפרשת השימוש בכוח. התפיסה האחת כונתה 'מתונה' והאחרת 'אקטיביסטית'. האקטיביסטים תבעו לנהל מאבק בשלטון הבריטי. לעומתם, המתונים נקטו אפיק בהגדרת יעדי התנועה הציונית ובהתמודדות על הגשתם, תוך הטלת סייגים חמורים בפני השימוש בכוח. מוצאן של הגישות הסותרות בלבטים ובסערה הנפשית שפקדו את תנועת העבודה בימי הפולמוס סביב הגיוס ל'גדודים העבריים', במחצית הראשונה של שנת 1918, אם כי ניצניהן בצבצו כבר בראשית ימיה של העלייה השנייה. המתונים זוהו במרוצת שנות הארבעים כזרם פוליטי מובהק בתוך מפא"י, המצוי במסלול של התנגשות נמשכת עם ההשקפות האקטיביסטיות של בכירי המפלגה. בראש האקטיביסטים עמדו דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, אליהו גולומב, אהרון ציזלינג, דב הוז, שאול מאירוב (אביגור) וישראל גלילי. בראש המתונים עמדו אליעזר קפלן, דוד רמז, יוסף שפרינצק, פנחס לוביאניקר (לבון) ויצחק לופבן.

שני מכתמים שנוצרו כבר בתחילתו של העימות בין האקטיביסטים למתונים סימלו את הדרכים המנוגדות. רמז, המזכיר הכללי של ההסתדרות, קרא לנהל 'התאבקות קונסטרוקטיבית', ואילו בן-גוריון, שכיהן כיושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, הטיף ל'ציונות לוחמת'.³ ברם, למרות הדיבורים הרמים, המחאות ופעולות צבאיות בודדות שנועדו להביע את התמרמרות היישוב, הקהתה ההימצאות על סיפה של מלחמת עולם את המימד האופרטיבי של הוויכוח. המחלוקת הפכה לבעלת דגש קונקרטי מובהק רק לאחר שהבריטים החלו ליישם את 'הספר הלבן', עם פרסום 'חוק הקרקעות' בשלהי פברואר 1940. או אז נקלעה מפא"י לעימות חריף שהביאה לסף פילוג. לאחר ששכך קמעא פרץ הזעם הראשוני, התברר שהגישה האקטיביסטית אינה מתורגמת לפעילות צבאית כתביעתו של בן-גוריון.⁴ יקשה להבין לאשורה את המחלוקת בין המתונים לאקטיביסטים במפא"י בלי להביא

3 ד' בן-גוריון, זכרונות, ו, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 67, 269-268, 327-326. פרוטוקול התייעצות על המצב המדיני, 26.2.1939, אמ"ע.

4 פרוטוקול מרכז מפא"י, 9.4.1940, אמ"ע; ש' דיין, בימי חזון ומצור, תל-אביב תשי"ג, עמ' 111-119; סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 145-133; א' ברנר, לצבא יהודי עצמאי, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 22.

בחשבון את העובדה שבמפלגה רווחה מגמה מתמשכת להחליק ניגודים בתחום המאבק, להקהותם ולעמעמם במידת האפשר. בתורת ויכוח שהשמא בו עולה לאין ערוך על הברי, חייבה סוגיית השימוש בכוח הסתמכות מתמדת על יכולת אבחנה מדוקדקת ומעודנת בבחירת אמצעי המאבק, יעדיו ותזמונו. בקרב המתונים, רמז היה המייצג הבולט של המגמה שקראה למפא"י לגבש עמדה משותפת בסוגיית המאבק. עם פרוץ הפולמוס, כשהגה את הביטוי 'התאבקות קונסטרוקטיבית', העריך רמז כי 'למעשה נגיע בודאי לאותו שביל יחיד שיסתמן לכולנו מתוך תנאי המצב המסובך, ולא תהיינה דרכים שונות'.⁵ הוא שינה במידת מה את דעתו בתקופת העימות על 'חוק הקרקעות'. באותה שעה סבר כי 'הרבה שנים היה לנו חיתוך דיבור אחד. לא שהדעות היו שוות. מאז הספר הלבן נשתנה חיתוך הדיבור, מישוהו צריך לשמוע מהשני: כניעה – ונעשה קשה לעבוד יחד'. אף עתה, טען, '...אין שתי דעות. יש קשת שלמה של צבעים ביחס לתוכן המעשי של העניין והמציאות עדיין יכולה להוביל את שתי הדעות האלה לידי תוכן ממוזג'. רמז לא ראה מניעה לעבוד יחד, אם גולומב עומד בקצה האחד של קשת הצבעים והוא עצמו בקצה האחר.⁶ התיאור של רמז לגבי המיקום של גולומב ושלו על הקשת הפוליטית במפא"י לקה עובדתית. הם ניצבו סמוכים זה לזה, אם כי משני צדי הקשת. סְמְנִיָה בקצוות היו טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, ולהבדיל מבחינת עוצמתו ומעמדו, לופבן, עורך שבועון המפלגה 'הפועל הצעיר'. מסקנותיהם מימי המאבק ב'חוק הקרקעות' נגדו תכלית הניגוד. במצבים ידועים התברר שהן הלמו יותר את המציאות. לופבן ביסס את משענתו על האמונה ב'יש', והדגיש את דרך הבניין ואת יחידותה, בהתרפקו על השבועה הנאמרת בטקס קצירת העומר: 'דרך זו, דרך זו, דרך זו. מגל זה, מגל זה, מגל זה'.⁷ אף טבנקין דגל בעשייה, אבל מסוג אחר לחלוטין:

אם לא נניח על המאזנים את הכרעת אותם החברים שרוצים לעשות, הרי תמיד יכריעו אלה שאינם רוצים לעשות. לא הנחתי מעילה ברצון הציבור, אלא שיש חוסר הכרח לעשות, יש ברירה לעשות או לא לעשות – והיא בעוכרינו... אם לא נעשה את המעשה הכללי, נצטרך לעשות מעשים ספרטיים, אפילו בניגוד לועד הלאומי. ה'לא לאוץ' שלנו יביא את ההמונים למעשים ספרטיים.⁸

הכרזת טבנקין נאמרה בדיון שהתקיים בוועד הפועל של ההסתדרות ב-25 באפריל 1940. אזהרתו התבררה כהרת גורל בחלוף חצי שנה בדיוק.

האוניות 'מילוס', 'פאסיפיק' ו'אטלנטיק' הפליגו מנמל טולצ'ה שברומניה בהסכמה ובסיוע של ה'גסטאפו'. הן אורגנו בידי ברטולד שטורפר, תחת לחצו של אדולף אייכמן, שתבע

5 פרוטוקול התייעצות על המצב המדיני, 26.2.1939, אמ"ע.

6 פרוטוקול מרכז מפא"י, 9.4.1940, אמ"ע. שנה קודם לכן תבע גולומב מחבריו לא להחליש את הכוחות '...על-ידי הכנסת רוח רעה, לפיה יש כאילו בתוכנו חברים שאינם נכנעים ומוכנים לכל, ואחרים שהם נכנעים... לכולנו אותה חרדה, אותו כשרון לא-יכניעה ואותה נכונות'. פרוטוקול מרכז מפא"י, 22.3.1939, אמ"ע.

7 'לופבן, 'דרכי ציון', הפועל הצעיר, 10.5.1940.

8 פרוטוקול הוועד הפועל, 25.4.1940, אה"ע.

מנציגי קהילות יהודיות במרכז אירופה להגדיל את מספר המהגרים היוצאים מתחומי הרייך.⁹ שיירת האוניות הגיעה לחופי ארץ ישראל בנובמבר 1940. היו אלה ימי 'הקרב על בריטניה'. אירופה המערבית נכבשה במלואה בידי הנאצים. בארצות הברית פעלו כוחות אנטי מלחמתיים רבי עוצמה. ברית המועצות שקעה בביסוס שליטתה בארצות שהוקנו לה בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב. בריטניה עמדה לבדה מול החזית הנאצית, שעשתה באירופה כרצונה כמעט. מטוסים גרמניים תקפו לילה לילה את ערי בריטניה. בעיר חיפה הטמינו יהודים פצצה באונייה רעועה – 'פטריה' שמה, ובה כאלף תשע מאות פליטים יהודים שהבריטים אסרו את כניסתם לארץ. התאריך היה 25 בנובמבר. אחד-עשר ימים קודם לכן הפציצו הגרמנים את העיר האנגלית קובנטרי. שליש מבתיה נהרס וחמש מאות חמישים וארבעה מתושביה נספו.¹⁰ ב-9 בספטמבר תקפו מטוסים איטלקיים את תל-אביב. מאה ושבע נפשות נהרגו.¹¹ כמאתיים שישים ושבעה איש קיפחו את חייהם כתוצאה מטביעתה של 'פטריה'. זה היה עוד אסון אחד, עוד שפיכות דם המונית, בשנים שבהן התמודדו העולם בכלל והיהודים בפרט עם אירועים חמורים מאלה לאין ספור. ואולם, זה היה האסון הגדול ביותר במאה שנות הגשמת הציונות בארץ ישראל. לא לפני כן ולא אחרי כן התנסו מעצבי המדיניות הציונית באירוע כה טרגי, אירוע שהם היו האחראים הישירים לו. מנהיגיה של התנועה הציונית, חיים ויצמן ובן-גוריון, נמצאו הרחק מזירת ההתרחשות, בלונדון ובניו-יורק.

ב'פטריה' התרחשה תאונה. מסוג התאונות המתרחשות לא פעם בשעת מאבק המלווה בהפעלת אמצעים כוחניים. מה שהחל כתאונה, עלול היה להפוך לשיטה ולהצטרף לכלל מורשת הנושאת בחובה מסר סמוי לנוער ולדורות הבאים, לגבי דרכי המאבק בשעות מצוקה. הדבר לא קרה. ואולם, האפשרות הזאת נצרה בקורות 'פטריה'.

א. טרגדיה בחוף חיפה

בראשית נובמבר הגיעו לנמל חיפה שתיים משלוש אוניות השיירה ששיגר שטרופר: 'פאסיפיק' ו'מילוס'. ב-4 בנובמבר הועלו אנשיהן לאונייה 'פטריה'. כעבור שלושה ימים נודע כי בכוונת הבריטים להעבירם לאי מאוריציוס. רעיון הגירוש הבשיל בלונדון, במהלך שנת 1940, כאחד האמצעים למאבק בעלייה הבלתי לגאלית. הנציב העליון, הרולד מק-מייקל (MacMichael), הציע לממשו כלפי השיירה הנוכחית, לאחר שנודע לבריטים על צאתה בחודש ספטמבר.¹² הוויכוח הראשון על אודות 'פטריה' נערך בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות שהתכנסה ב-7 בנובמבר. האקטיביסטים טענו שמדובר באירוע טרגי. הביטוי לא כוון לבואן של האוניות

9 א"ל אבנרי, מולוס עד טאורוס, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 278; סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 152; ד' עופר, דרך בים, ירושלים 1988, עמ' 50.

10 נ' בתל, המשולש הארץ-ישראלי, ירושלים 1979, עמ' 78.

11 דבר, 11.9.1940.

12 ב' וטרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 52-61; אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 284-286.

מאירופה, הנתונה תחת שלטון נאצי. הטרגדיה מבחינתם נבעה מהגעת המוני יהודים לחופי הארץ מבלי שיתירו להם לדרוך על אדמתה. מסקנתם היתה שראוי לסכל מגמה זו בתקיפות. המתונים כפרו במידת הטרגיות של האירוע. הם סברו כי מן הדין להשלים עם המציאות ולהימנע מצעדים חריפים. השקפתם התבססה על ההערכה, שניתן להבין את המדיניות הבריטית לנוכח נסיבות המלחמה המיוחדות והשאיפה לרצות את עמי ערב, במיוחד בשעה שבריטניה נזקקת לכל קורטוב של סיוע במלחמתה נגד גרמניה. לכך הצטרפו השמועות המצייקות כי באוניות מצויים מרגלים גרמנים, בבחינת 'גייס חמישי'. בדיעבד הן התבררו כעורבא פרח. גורל יהדות אירופה ואחריתם של מעפילי 'פטריה' הפכו לאחר מלחמת העולם השנייה את הטענה שמדובר באירוע טרגי למוכנת מאליה. ואולם בנובמבר 1940 טרם שרר המסד להסכמה. בסוף הדיון נערכה הצבעה וברוב קולות הוחלט לפעול לארגון שביתה כללית ביישוב. לראשונה התקבלה החלטה מסוג זה בהכרעת רוב ומיעוט, בגוף שנועד מיסודו להתייעצות.¹³

בכינוס הוועד הפועל הציוני המצומצם אמר קפלן, שאין זו אסיפה של יהודים חשובים השומעים מידע, מתרגשים, מתמרמרים ומתחרים זה בזה בהשמעת מליצות. הם אחראים לפוליטיקה הציונית, וזו מצריכה שיקול דעת וויתור על הכרזות החלטיות בנוסח 'לא נזוז', אם אין אמונה גמורה בהגשמתן. קפלן הצהיר כי בתקופת המלחמה מותרים גבולות צרים למאבקים פוליטיים, והזכיר את הבחירה להתרכז ביצירת כוח על ידי התגייסות לצבא הבריטי והשתתפות במלחמה לצדו, שפירושה דחיית המאבק ב'ספר הלבן'. הוא הציע להפעיל לחץ פוליטי לגאלי בארץ ובלונדון, תוך שילוב המונים במחאה, כגון עצומה שתבטא כי מדובר בתחושת הציבור הרחב. לדעתו, השאלה המרכזית היתה אם שביתות והפגנות יועילו או יזיקו ליעדים הציוניים בשעה זו. קפלן הבהיר: 'לא אקח עלי את האחריות לומר אם זה יועיל או יזיק ל-2,000 האנשים שנמצאים על פני הים'.¹⁴ ואולם, הגורם המכריע היה הרקע שבו נשמעו דבריו. המתונים התקשו לתת מענה מספק לתביעות ולתחושות הסוערות שרווחו בחוגים רחבים, לנוכח התמורה במדיניות הבריטית. קפלן הודה כי ברור לו שיכנו אותם 'פשרנים' ו'משלימים' ועוד כהנה וכהנה, אך 'האם אנו יכולים לצאת מתחום הדברים האלה ולאחוז בצעדים אחרים?'.¹⁵ כעבור שבועיים ניתן מענה כואב לשאלה זו, שהוא קיווה שהציג אותה באורח רטורי בלבד.

13 פרוטוקול הוועד הפועל, 7.11.1940, אה"ע; פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 21.11.1940, אמ"ע.

14 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני המצומצם, 10.11.1940, אצ"מ. קפלן אמר בשיבת הנהלת הסוכנות: 'לפני חצי שנה ויותר, בעת הויכוח הגדול אצלנו (על דרכי המחאה נגד 'חוק הקרקעות' – מ'ח), אמרנו שאנחנו נלחם באופן חריף נגד פוליטיקה זו, רק נזהר שדרכי מלחמתנו לא יהרסו את הישוב, אולם בינתיים הל שינוי עצום במצב בעולם כולו ובארץ-ישראל, מבלי ויכוחים גדולים כאלה באנו לידי מסקנה כי הדרך העיקרית להתאבקונו – היא הגיוס, הקמת כוח יהודי. הוא היה רוצה לדעת אם החברים מתכוונים לחזור למצב שהיינו בו בפברואר ובמרס שנה זו, ולדרך שדברנו אודותיה'. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 8.11.1940, אצ"מ.

15 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני המצומצם, 10.11.1940, אצ"מ.

הוועד הלאומי החליט לקיים שביתה כללית ב־20 בנובמבר. ממשלת המנדט הודיעה ביום השביתה שנוסעי האוניות יגורשו לאחת המושבות הבריטיות וייוותרו בה במעצר עד גמר המלחמה. הם לא יורשו להיכנס לארץ ישראל גם לאחריה. פעולה דומה תינקט נגד קבוצות אחרות שינסו להגיע בדרך זו.¹⁶ ההתחבטויות בשאלת 'פטריה' רק החריפו ברחבי היישוב ובמוסדותיו בעקבות ההחלטה הבריטית. הד לטיבם של הלבטים מצוי בעלון קיבוץ בית השיטה שפורסם ביום השביתה: 'אין אנו נלחמים על מנת לאבד את עצמנו לדעת, אלא על מנת לזכות בחיים... דווקא על־פי התהום אסור לאבד את העשתונות... נדע במלחמה זו על קיומנו לא ללכת שולל אחר סיסמאות של מיואשים'.¹⁷ מתוכן המאמר ניתן להניח, כי בקיבוץ המאוחד היו מי שסברו שכוונת הגירוש מחייבת תגובה תקיפה ורעיונות מבצעיים, שמשמעם נקיטת אמצעים העלולים לעלות בחיי אדם. אהרן ציזלינג, נציג הקיבוץ המאוחד ב'מפקדה הארצית' של ה'הגנה', הציע בוועדה הפוליטית של מפא"י להכריז על שביתה נוספת. המחלוקת הקשה ניכרה בהתבטאויותיהם של המשתתפים. רמז אמר בסכמו את הוויכוח: 'אני מעלה את ענין שביתת־הרעב בצורה המסורתית של תענית־ציבור ביום הפלגת האונייה. מתכוון אני לפגוע בדמיון היהודי בחוץ־לארץ. מהמשך דבריו ניכר שלא ההזדהות בעצמה העסיקה אותו, אלא החשש שבהעדרה '...עלולים להיות ביטויים אחרים, פחות ציבוריים, שיכולים להסתיים בתוצאות מסככות'.¹⁸

בתום הישיבה סוכם למסור את ההכרעה בדבר שביתה שנייה לשיקול דעתם של חברי מפא"י בהנהלת הוועד הלאומי. שביתה לא הוכרזה. ביטוי אחר, לא פחות ציבורי ובעל תוצאות שהמלה 'מסככות' ממעיטה מערכו, היה גם היה. בשעה שבמוסדות מפא"י דיברו, עסקו אחרים, בשליחות חברי מפא"י, במעשים. בבוקרו של אותו יום הועלה מוקש ל'פטריה'. תקלה במנגנון ההפעלה שלו מנעה את הפיצוץ.¹⁹ ואולם ההכנות נמשכו במלוא הקפן. למחרת אמר כצנלסון, בנאום לרגל פתיחת בית ארלוזורוב: 'שילוח יהודי־עולה מחוץ הארץ הרי זה לפי הרגשתי מעשה־רצח לגבי הפרט והתקלסות אכזרית בכלל'.²⁰ האונייה 'אטלנטיק' הגיעה לחיפה ב־24 בנובמבר. מאה ושלושים מנוסעיה הועברו ל'פטריה'.

ארגון ה'הגנה' נקלע להתמודדות בפרשת 'פטריה' בעודו נתון בעיצומו של משבר קשה. סביב פעולותיו התנהל, כניסוחו של גלילי, 'מחול שדים שטני'. המחלוקת התמקדה בהרכב הפריטטי של 'המפקדה הארצית'. כתוצאה ממנה התחולל קרע עמוק בין המפלגות שייצגו את 'החוגים האזרחיים' לבין מפלגות ההסתדרות. בראשית נובמבר התפטר ישראל רוקח, ראש עיריית תל־אביב, מראשות 'כופר היישוב'. ב'חוגים האזרחיים' התנגדו לפיתוח ה'הגנה' מארגון מקומי לכוח ארצי. משה סמילנסקי, מראשי התאחדות האיכרים, ביטא בבחירות עמדה

16 עופר (לעיל, הערה 9), עמ' 52; וסרשטיין (לעיל, הערה 12), עמ' 62.

17 שביתה מהאה של היישוב בארץ, מתיק המזכירות, בית־השיטה, 20.11.1940, בתוך: " כפכפי, שנות המחנות העולים, ב, תל־אביב תשמ"ה, עמ' 260–261.

18 פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 21.11.1940, אמ"ע.

19 מרדור (לעיל, הערה 2), עמ' 63, 67.

20 הדברים נאמרו ב־22.11.1940. ראו: ב' כצנלסון, כתבים, ט, תל־אביב תש"ח, עמ' 352.

זו. הוא טען ב־19 בנובמבר, כי 'השלה רק לעת־הצורך, רק לזמנים קשים, המעטים והחולפים... כל שלח אם קבוע ועומד הוא... יהפך מתוך קביעתו, מעצמו לכלי־זינו של 'השטן'".²¹ תיאור התנהגות האקטיביסטים בימי 'פטריה' ילקה בחסר ללא הבנת המציאות שבה חשו שהם פועלים. ביום שבו פורסם מאמרו של סמילנסקי שלח גלילי מכתב לעצירי המ"ג בכלא מזרעה. לאחר שפרס בפניהם את פרטי המשבר עם 'החוגים האזרחיים' ועמד בהרחבה על מאמרו של סמילנסקי מאתו בוקר, כתב:

כמובן שעל הרקע הכללי של היישוב: גאות אויבי הפועלים; גילוי הדעת של רוטנברג; המלחמה של הממשלה בסוכנות; הופעת אלמנטים של התכחשות ציונית פה ושם – כל אלה מעמידים אותנו במצב של מצור. כל זה בזמן שהאויב מאיים, כשהממשלה מגשימה בתוקף את הספר־הלבן.²²

תחושת המצוקה שהעיקה על החוגים האקטיביסטיים נמנית עם הגורמים שדחפו אותם לפוצץ את 'פטריה'. העובדה שהמעשה הפך ל'כלי זינו של השטן' היתה טרגדיה שאיש לא חפץ בה. הכוונה, התוכניות וההכנות המבצעיות לעכב את הפלגת 'פטריה' באמצעות הפעלת מוקש החלו לכל הפחות שבוע לפני מועד הפיצוץ, ב־18 בנובמבר.²³ הצוות שעסק בכך השתייך ל'פעולות מיוחדות' (=פ"ם) במחצית השנייה של 1939. מפקד מבצע החבלה באונייה היה יצחק שדה. מוניה מרדור פעל כאחראי בשטח. שאול אביגור שימש ממונה מטעם ה'הגנה'.²⁴ מי הורה על הפיצוץ? קיימות בעניין זה גרסאות אחדות. משותפת להן הדעה שההחלטה לא נפלה בגוף שהיה בעל סמכות פורמלית להורות על פעולה בעלת השלכות כה מורכבות, ללא קשר לתוצאותיה בדיעבד. דליה עופר, הנשענת על ראיון עם אביגור, סבורה כי גולומב, גלילי וציזלינג, בתמיכת כצנלסון, אישרו את הפעולה. היא רואה בדרך קבלת ההחלטה עדות לשימוש שנעשה ב'הגנה' לקידום הגישות האקטיביסטיות, הן במפא"י הן בתנועה הציונית, בזמן שלא היה להן רוב. דברים אלה אינם משקפים בפועל, כפי שנראה להלן, את המקרה של 'פטריה'. יחד עם זאת, נודעת חשיבות לכך שבחוגי האקטיביסטים חשו צורך לנהוג באותה שעה כאילו התרחשה הפרשה מחוץ לתחומי המערכת הלגיטימית

21 מכתב י" גלילי למ"ג אסירי ה'הגנה', 19.11.1940, בתוך: 'יומנו של נח דגוני', את"ה, חטיבה 80, תת־חטיבה 301, תיק 4 (כל התיאורים המבוססים על מקור זה הושמטו מספרו של נ' דגוני, דפים מן הכלא, תל־אביב תשל"ו); סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 217–221. גלילי התייחס במכתבו למאמרו של מ' סמילנסקי, 'מן ההוי', הארץ, 19.11.1940.

22 מכתב גלילי למ"ג, שם.

23 מרדור (לעיל, הערה 2), עמ' 56.

24 שם, עמ' 56, 58; סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 154. במסגרת המאבק ב'ספר הלבן', אישרה הנהלת הסוכנות ב־5 ביוני 1939 את הקמת יחידות הפ"ם (פעולות מיוחדות). זו היתה מסגרת מצומצמת בתוך ה'הגנה', בפיקודו של יצחק שדה, והיא סרה למרותו הישירה של בן־גוריון ונועדה לבצע פעולות יזומות נגד ערבים, בריטים ואף מלשינים יהודים. עם שינוי הנסיבות הפוליטיות, לנוכח פרוץ מלחמת העולם השנייה, חדל הפ"ם לפעול. אף ששרתוק, מאירוב וקליינבוים שינו את שם משפחתם במרוצת שנות הארבעים, יעשה שימוש בשמם החדש לאורך המאמר כולו, כדי לא להכביד על רצף הדברים.

של קבלת ההחלטות, וכך גם הציגו את התנהגותם ברבות הימים. ניתן ללמוד מכך שרווחה בקרבם סברה, שמתוקף מעורבותם היומיומית בנושאים ביטחוניים, מוקנית להם הזכות לקבוע בעצמם מה הם צורכי האומה בעתות משבר ומבחן.

דרך אחרת להתבונן בשאלת האחריות הינה לברר אם היה גורם כלשהו במערכת קבלת ההחלטות, הפורמלית והריאלית, אשר היה יכול מתוקף משרתו, ידיעתו, אחריותו וסמכותו האישית להתערב ולבטל את ביצוע החבלה? היחיד שהיה מסוגל לכך היה משה שרתוק (שרת). הוא כיהן באותה עת כיושב ראש ועדת הביטחון היישובית, ובהעדרו של בן-גוריון מהארץ היה הנציג המדיני הבכיר של היישוב. אם נצרף לתפקידו את קשריו המשפחתיים עם אביגור, גולומב והוז, הרי שהיו בידיו הכלים למנוע את הפיצוץ, במידה שלא היה מתיישב עם עמדותיו. אדם אחר שניצב בצומת קריטי ואולי היה יכול להטות את הכף בהכרעה לחבל ב'פטריוה' היה משה קליינבוים (סנה). לנוכח הקרע בין מפלגות 'האזרחים' לבין מפלגות ההסתדרות בנוגע ל'הגנה', התקיימה ב'הגנה' מזכירות מצומצמת. חבריה היו סנה, ציולינג ויעקב רייזר, מהנדס בהכשרתו ונאמנה של הנהלת הסוכנות, שכיהן כראש 'המפקדה הארצית'. סנה ייחד ל'הגנה' את כל זמנו. כמי שייצג לבדו, בצמרת קבלת ההחלטות, את אחד משני פלגיו הפוליטיים של הארגון, לאחר שבא חודשים אחדים קודם לכן מאירופה השסועה, היו לו אוטוריטה ורקע אנושי-מוסרי וציבורי להתייצב נגד החבלה. סנה לא הותיר אחריו מידע ישיר לגבי עמדתו בנושא. מברכת הדרך שנתן לו בן-גוריון ערב כניסתו לתפקידו, ואף לפי המשך דרכו ב'הגנה', ברור שהוא נמנה עם חוג האקטיביסטים.²⁵

את המענה המוסמך ביותר בסוגיית האחריות לאישור החבלה ב'פטריוה' נתן שרת.²⁶

25 עופר (לעיל, הערה 9), עמ' 55. מדברי אביגור אצל עופר עולה ששרת לא ידע על ההחלטה. הם מצטיירים כניסיון בדיעבד לגונן על שמו הטוב של שרת. לא נראה כי 'הנורמה' של עקיפת שרת בידי המערכת הביטחונית, ששררה בשנות החמישים, היתה אפשרית בראשית שנות הארבעים, בעת שארבעת הגיסים היו שותפים למערכת קבלת ההחלטות בנושאי ביטחון. שאל אביגור עצמו כתב זמן רב קודם לעדותו לעופר, כי 'המוסדות הלאומיים החליטו לחבל באניה'. ראו: ש' אביגור, עם דור ההגנה, ב, תל-אביב 1970, עמ' 195. ביטוי זה מרמז ששרת אישר את הפעולה, כפי שגם עולה מעדות מ' מרדור, ידיעות אחרונות, 7.11.1980. לגבי מערכת קבלת ההחלטות בשאלות פוליטיות-ביטחוניות באותה עת, ראו: ראיון עם א' ציולינג, 3.9.1950, את"ה, חטיבה 106, תיק 118.7; ב' רפפור, ללא-הרף, ב, תל-אביב תשל"ג, עמ' 71-72; י' באואר, דיפלומטיה ומחתרת, תל-אביב 1966, עמ' 84-86; חבס (לעיל, הערה 2), עמ' 280; אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 290; ברנר (לעיל, הערה 4), עמ' 44-46; סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 153, 218-219; י' הלר, במאבק למדינה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 38-40; עילם (לעיל, הערה 2), עמ' 94-102; א' שאלתיאל, תמיד במרי, תל-אביב תש"ס, עמ' 109. בן-גוריון אמר לסנה: 'אני יודע שאתה בעד מדינת יהודים, והיא לא תקום בלי מאבק מזויין עם הבריטים. צריך היה לעשותו עכשיו. לא נתנו לי. יש יותר מדי 'ציוניסטים' בא"י - גרינבוים שלך, שפרינצק - הם ציוניסטים מהגולה'. עדות מ' סנה, את"ה, חטיבה 80, תת-חטיבה 158, תיק 2.

26 שלוש-עשרה שנה לאחר הפיצוץ הביע השבועון 'העולם הזה' ביקורת על העובדה שעד אז טרם נמסרה הודעה רשמית בדבר נסיבות המאורע, ועל כך שהאנשים שהורו עליו וביצעוהו לא התייצבו בפני הציבור. באותה עת כבר שקד מרדור על ספרו שליחות עלומה (לעיל, הערה 2), שנכתב למעשה תחת חסותם של גלילי ואביגור, שניים מהשותפים למערכת קבלת ההחלטות ב'הגנה', אשר פיקדה על החבלה ב'פטריוה'. כאשר יצא לאור ספרו של מרדור, בשנת 1957, התרעם שרת על אביגור

במישור הביוגרפי יקשה לתאר כהלכה את השקפותיו, את עמדותיו ואת דרכו הפוליטית בשנות הארבעים והחמישים ללא נתון מהותי זה, שנדמה כי מעמסתו הקרינה על אורחות התנהלותו מאז. מבחינת הפרשה שבה עסקינן, המענה שיובא להלן שופך אור חד-משמעי על הגורם שנשא באחריות לפעולה. עם זאת, ראוי להקדים ולומר, ולו למען מילוי חובת הזהירות המתבקשת בעניין כה רגיש, שמדובר במסמך אשר חובר עשרים ושתיים שנה לאחר האירוע. אף נמענו של המכתב מעורר תמיהה. לא ברור מדוע דווקא אז מצא שרת לנכון לחשוף את הקצה העליון של שרשרת הפיקוד בפרשת 'פטריה'. שרת כתב:

עלי לאשר ולקיים את העובדה... כי אכן בפקודת החתום-מטה, ומכל מקום באישורי, טובעה האניה 'פטריה' בשעתה... גם מעולם לא סיפרתי את המעשה בפומבי. אבל היו לי הזדמנויות לציין בחוגים מצומצמים כי טיבוע 'פטריה' נעשה באישור המוסד הלאומי העליון שפעל באותה שעה, הוזה אומר, המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אשר החתום-מטה עמד אז בראשה... אילו נשאלתי מעל במה ציבורית – אם בעל-פה ואם בכתב – לתפקיד שמילאתי באותה פרשה, לא הייתי מחד את האמת... לא הייתי מתפאר במעשה זה, שנמצא כרוך בדמים מרובים, אבל הייתי מציין לא כדבר שצריך להצטדק עליו, אלא כענין של מילוי חובה ועמידה באחריות... אמנם האישור ניתן לתכנית של גרימת חבלה לאניה גרידא ולא למעשה שיהיו כרוכים בו קורבנות אדם, אבל במקרים כאלה לא תמיד אפשר לראות את הנולד וכל המאשר את הפעולה נושא באחריות לתוצאותיה, הצפויות והבלתי צפויות. בתקופת כהונתי כראש המחלקה המדינית של הסוכנות ואחרי-כך כחבר ממשלת ישראל הייתי שותף להחלטות רבות שבעטיין קיפחו אנשים את חייהם. אין מנוס מתוצאות כאלה במערכת מדינית של עם העומד על נפשו, אשר בה נתבעים ועומדים בניו להקריב חייהם למען עתידו.²⁷

שרת העמיד את עצמו בדיעבד במרכז קבלת ההחלטה. מבחינה פורמלית הדבר נכון, אם כי ראוי לזכור שכמייצגה הרשמי של הנהלת הסוכנות, הוא לא היה יכול להיות מזוהה, ולו ברמז, עם מעורבות בפעולת טרור. מבחינה מעשית לא היתה החבלה יוצאת אל הפועל ללא גיבוים של כצנלסון, של שלושת גיסיו ושל הקיבוץ המאוחד.

תוכניות לפגוע ב'פטריה' הוכנו גם באצ"ל. כוונתם היתה לירות לעברה טורפדו מאונייה סמוכה. דוד רזיאל, מפקד הארגון, שהה בחיפה והופתע מהפיצוץ. בתחילה הורה שלא יסופר לאיש כי אין זה מבצע של האצ"ל. האירוע התרחש זמן קצר לאחר פרישת הלח"י מהארגון

מכיוון שלא מצא לנחוץ להיוועץ בו קודם לחשיפת התעלומה. ראו: העולם הזה, 26.11.1953; מרדור, שם, הקדמה, ועמ' 67; מ' שרת, יומן אישי, ז, תל-אביב 1978, עמ' 2120; סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 1633.

27 מכתב משה שרת לרבי חיים בלוך, 28.3.1962, אצ"מ, S65/378. נח דגוני רשם ביומנו, ביום שבו ביקר דב הוז את אסירי המ"ג בכלא מזרעה: 'מוסרים שכשנודע מקרה פטריה למשה שרתוק התבטא אף על פי שלא ידעתי על הפעולה הזו, הריני שמח שהיא נעשתה כאילו עשיתהו במו ידי'. יומן דגוני, 28.12.1940 (לעיל, הערה 21). ניתן להסיק מרישום זה שאחד האסורים העלה את השאלה. הוז ידע לבטח על חלקו של שרת בפרשה, אבל נהג כאביגור וגונן על גיסו ועל המערכת שבראשה עמד, מבלי לפגום בעמידתו לצד האקטיביסטים.

ושאלות של יוקרה מילאו אז תפקיד נכבד. לאחר שהחל להתבהר מספר הקורבנות, שמחו חוגי האצ"ל לספר שידם לא היתה במעל.²⁸ למרות זאת, מאחר שפעולה בדפוס זה תאמה את הלוך המחשבה הרווח באצ"ל, נטו הבריטים לייחס להם את האחריות לחבלה גם בחלוף השנים.²⁹

בשעה תשע בבוקר של יום שישי, 25 בנובמבר, התפוצץ מטען חומר הנפץ שהועלה ל'פטריה' בסיוע אנשי קשר באונייה. היא החלה לטבוע במהירות, בניגוד לכוונתם המקורית של מתכנני הפעולה. המעפילים ברובם המכריע ניצלו בעזרת אנשי ביטחון בריטים, וכן בסיוע סירות ערביות שחשו למקום.³⁰ המספר המדויק של החללים ב'פטריה' אינו ידוע. ההשערה היא שנספו בה כמאתיים שישים ושבע נפשות.³¹ בעקבות האסון הותר לניצולי 'פטריה' להישאר בארץ. עם זאת, הנציב העליון העיר לשרת: 'צריך היה לתלות את האיש שעשה זאת על עץ גבוה, כיוון שברור כי זה לא היה מקרה אסון'.³²

העיתונות התנועתית של מפא"י הגיבה בשתי דרכים סותרות על פרשת הטביעה. ב'צורר מכתבים' של הקיבוץ המאוחד נאמר: 'כל הארץ לנו גרדום!... ביום 25 בנובמבר 1940 התפוצצה אוניית המעפילים... מה התפוצץ שם עוד?... השליות? תעתועי הבטחות? הישענות על חסדי נדיבים? או אולי חושל שם משהו חדש שצורף באין-הברירה היהודי מאז ומתמיד...'.³³ בשבועון 'הפועל הצעיר' כתב ישראל כהן: 'ביום מר ונמהר אחד הטביעה יד זדונית את האונייה וגרמה לפציעת אנשים ולמיתתם'.³⁴

למחרת האסון קידם שפרינצק את ברל רפטור, בבואו לישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, בהתרגשות ובזעם: 'מי החליט על כך? לא אני החלטתי, השיב רפטור, ושפרינצק

28 עדות ד"ר ב' לובוצקי, 'תיק פטריה', מכון ז'בוטינסקי; עדות בלתי מזוהה לש' אביגור, 9.5.1957, את"ה, חטיבה 80, תיק 46; ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, ג, תל-אביב 1981, עמ' 68-70. במלאות חצי יובל לאסון 'פטריה', יצאו עיתוני הימין בהתקפה בוטה נגד תנועת העבודה על התנהגותה בפרשה. ישראל אלדד הרחיק לכת, כדרכו. הוא כתב כי אילו היו 'הפורשים' אחראים לחבלה, 'כל מי הים התיכון לא היו יכולים לטהרנו מהדם'; 'אלדד, 'ספינות נטבעו, קברניטים נטבעים', הבוקר, 26.11.1965. ראו גם: חרות, 23.11.1965, 6.12.1965.

29 ראו: J. Marlowe, *The Seat of Pilate*, London 1959, p. 171.

30 דבר, 27.11.1940; הבוקר, 2.12.1940. הסיוע הערבי לא נזכר, כמדומני, בכל המחקרים שעסקו בנושא וכך גם במרבית עיתונות התקופה. אלשיך (י' כהן) רמז במאמרו, 'קבר האחים החדש', הפועל הצעיר, 2.12.1940, כי 'אזרחים רבים, יהודים ושאינם יהודים, סייעו בהצלה. ארתור רופין הציע בישיבת הנהלת הסוכנות להשתדל אצל הערבים שיפנו לבריטים בבקשת רחמים על הפליטים. מנחם אוסישקין שלל נמרצות את ההצעה בנימוק של השפלת הכבוד הלאומי. יצחק גרינבוים פסק הלכה משלו: '...דם יהודי נשפך, וכשדם נשפך אין מדברים באותה שפה בה דיבר זה עתה ד"ר רופין, ואין פונים אל הערבים'. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 28.11.1940, אצ"מ. את טלטלות ההפלגה, מוראות החבלה וייסורי המאסר שהתנסו בהם מעפילי 'פטריה' תיארו שניים ממעפיליה: ג' שטינר, פטריה, תל-אביב תשכ"ה; ס' ורסנו, במעלה הדרך, גבעת חביבה 1991.

31 סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 155.

32 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 28.11.1940, אצ"מ.

33 צ"מ, 'לחוף מולדת', צורר מכתבים, 3.12.1940, ה, עלון מס' 93 (158), עמ' 1.

34 אלשיך (לעיל, הערה 30). הדגשה שלי - מ"ח.

התריס בחוסר אמון: 'חיפה שלכם! ואתה לא יודע?!' ³⁵ רפטור, למותר לציין, ידע גם ידע, שכן היה מעורב בהכנות לחבלה. ³⁶ האנקדוטה שהביא רפטור בזיכרונותיו נועדה לא רק להנצחת קוריוז של התנגחות אישית. היא מייצגת את קורטוב הזלזול שרחשו מקצת חוגי האקטיביסטים במפא"י כלפי דעותיהם ועמדותיהם של המתונים, באותה עת כמו גם בחלוף הימים.

'כמעשה של חסד', התיר הקבינט הבריטי, ב-27 בנובמבר, לניצולי 'פטריה' להישאר בארץ. הוויכוח על מבצע החבלה הושהה עד שנתבדו התקוות הקלושות שהבריטים יתירו לאנשי 'אטלנטיק' להישאר בארץ. תוכנית ה'הגנה' להפעיל המונים ולהשתמש בנשק חם למניעת הגירוש נפסלה. מודעותם של המתונים לאפשרות שיינקט צעד מעין זה, לנוכח החבלה ב'פטריה', גרמה כפי הנראה למעורבות אינטנסיבית שלהם לסיכול פעולה בדפוס דומה. סמיכות הזמנים ל'פטריה' היתה קרובה מדי גם בעיני אחדים מן האקטיביסטים. ההכרעה שהתקבלה הבליטה את החשש מאירוע נוסף שילווה בשפיכות דמים המונית, הפעם תוך התנגשות ישירה עם הבריטים. הצעות פעולה פחות חריפות נדחו בידי אנשי ה'הגנה' כחסרות משמעות. ³⁷ הבריטים גירשו את מעפילי 'אטלנטיק' הועברו למחנה עתלית ב-9 בדצמבר. המעפילים התנגדו באופן פסיבי ומאבקם בכוחות הצבא הבריטי היה מר ומכאיב. התחושה כי הגירוש היה משום השפלה ועלבון ליישוב היהודי שניצב מנגד צרבה קשות. ³⁸ מה שנדמה היה כאקטיביות יתר בענין 'פטריה', הפך להתאפקות מוגזמת במקרה של 'אטלנטיק'. שתי התגובות כאחת הורו במהותן על מרחב התמרון הצר שעמד לרשות הציונות לניהול מאבק בעל משמעות בתקופה של מלחמת עולם. התחליף למאבק פוליטי-צבאי היה עימות אידיאולוגי פנימי. בנסיבות הנתונות זו היתה בחירה סבירה. היא תיעלה עוצמות רגשיות נועזות לנתיבים שנוקם בעיתוי הנוכחי נתפס כסביל יותר מנקודת המבט של הגשמת הציונות.

ככינוס מיוחד של הוועד הפועל שהתקיים ב-9 בדצמבר הוצע לקטוע את דינויה הסדירים של מועצת ההסתדרות ולארגן למחרת שביתה בכל הארץ. בתום הישיבה הוחלט שכצנלסון יישא דברים בפני המועצה, ולאחר מכן היא תפזר לשבוע ימים כאות אבל ומחאה. ³⁹ כצנלסון קבע שיום הגירוש הוא 'יום מר בתולדות הציונות', היום המר ביותר בכל שנות השלטון

35 רפטור (לעיל, הערה 25), עמ' 71. הוויכוח בין שפרינצק לרפטור נערך לפני כינוס מרכז מפא"י ב-27.11.1940. למשמעותו של אותו כינוס ראו בהמשך. רפטור היה חבר הנהלת 'סולל בונה' ומבכירי הפעילים של ה'הגנה' בחיפה.

36 ד' נמרי, סיפורו של דוידקה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 102.

37 סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 156; וסרשטיין (לעיל, הערה 12), עמ' 66-69; אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 297-298.

38 בנימין הוכדורף, שהיה עד ראייה לגירוש עולי 'אטלנטיק', תיאר את תחושותיו בעקבות האירוע: 'קשינוב, פרעות אוקראינה הן לא כלום, לעומת הפוגרום הזה בעתלית, יען כי כאן התעללו והתאכזרו באנשים המסכנים, הנרדפים, המוכים והסובלים ביותר בעולמנו העכור. אי הביאליק, אי המשורר שישא את זעקת הנאנקים הללו לרחבי העולם? אי הנביא, המקונן שישא את קללתו על ראשי מחוללי הרצח הנבזי הזה? יודעו כל ישראל וכל אדם באנושות'. את"ה, חטיבה 14, תיק 320.

39 פרוטוקול הוועד הפועל, 9.12.1940, אה"ע.

הבריטי בארץ. המלה 'מר' עברה כחוט השני לאורך נאומו. זו היתה התחושה שביקש כצנלסון להנחיל ולהטמיע בשומעיו. הוא הורה כי לכל עם יש סמלי ייסורים אשר רק הוא מבינם. כזו היא העלייה עבור היהודים. ואולם, התהליך שבו הופכת אידיאה ממספר מילים מופשטות, מ'איזם', לאידיאה החודרת לעצמות, מצריך זמן רב. תנועה משלמת מחיר יקר אם היא מאחרת לגלם את האידיאה שלה בערכים מוחשיים. כצנלסון ראה בגירוש עולי 'אטלנטיק' עדות לאיחור מעין זה. הוא סבר שניתן היה לנסות למנוע את הגירוש, וטען כי 'הנכונות להסתכן יש שהיא מצילה מסכנות!'. המחלוקת בתנועת העבודה נכנסה לשלב חדש כשקרא כצנלסון קריאת תיגר מפורשת כלפי תומכי הקו המתון: 'יתכן כי אילו היתה תנועתנו אחרת, לא היה גורלם של אנשי "פטריה" צריך להיות כאשר היה'.⁴⁰

נאומו של כצנלסון שרטט את קו השבר בין סיום שני חלקיה של פרשת האונייה 'פטריה', הטביעה והגירוש, לבין ראשית מחזור נוסף בוויכוח על מהות הכוח, אופני השימוש בו והשלכותיו, במהלך הגשמת הציונות. בכרוז 'משמר הישוב' (כינוי סתר שמאחוריו עמדו חוגי ה'הגנה') שפורסם ביום נאומו של כצנלסון במועצת ההסתדרות נאמר: 'האסון המזועזע ב"פטריה" השיב את גזירת הגלות והגירוש של ממשלת א"י אחור'.⁴¹ כלומר, לכאורה היה גם פן חיובי לחבלה ולתוצאותיה.

השלילה והחיוב שנסחרגו זה בזה, לנוכח הקורבנות הרבים, הכבידו מאוד את הנטל הרגשי שרבץ על המוסדות הפוליטיים של היישוב ושל תנועת העבודה בבואם לנתח ולהעריך את משמעותה של פרשת 'פטריה'. ברי היה להם שהחזקתם שאירוע כזה הותיר אחריו לא יתפוגג במהרה. מעשה הגירוש החצין את הטראומה של פיצוץ האונייה והניח לה לפרוץ החוצה. תחושת ההלם לנוכח האירועים היתה ניכרת. כותרת שחורה בעמוד הראשון של העיתונים דיווחה לקוראים כמה גופות התגלו באותו יום, כמה מהן זוהו ומי הובא לקבורה. לימים אמר טבנקין: 'לא בבת אחת נתגלתה לנו כל הטראגדיה של "פטריה"'. יום יום, במשך ימים נמשו גוויות ומספרן הלך וגדל. היינו במצב שרצינו לקלל את הים הזה; כאילו לא רק פעם אחת התפוצצה "פטריה" אלא יום יום'.⁴² התכתבות מזועזעת התנהלה בין ראשי הקהילה בחיפה

40 כצנלסון (לעיל, הערה 20), עמ' 372-376. דברי כצנלסון היו המשך ישיר לנאומו במועצת מפא"י בחודש יוני: 'גם עתה סבור אני, שאילו נהגנו אחרת ממה שנהגנו, בטרם בא ההרכב החדש של הקבינט, לא היינו מרעים את מצבנו, כפי שחששו החוששים, ואפשר היינו נמצאים עתה במצב פוליטי אחר. לא יצרנו שום עילה שתביא את הממשלה החדשה לידי בדיקת ענייננו. וד"ל'. פרוטוקול מועצת מפא"י, 15.6.1940, אמ"ע. ביום שבו נאם כצנלסון במועצת ההסתדרות, גינה לובה לויטה באסיפה אחרת את 'הפוליטיקה של תולעת יעקב', שהזרם המתון דגל בה, וטען שחוכמתו ותוכניתו הפוליטית לימי מלחמת העולם מתמצות בגישה 'נמוך מעשב, שקט ממים'; ל' לויטה, 'מלחמתנו', מבפנים, ז, פברואר 1941, עמ' 83-87.

41 אה"ע, חטיבה 16.4, מס' זמני 30.

42 הדברים נאמרו באסיפה לציון עשור ל'פטריה': 'טבנקין, יום זכרון - יום דין, על המשמר, 1.12.1950. יצחק שדה סיפר בשיחותיו 'מסביב למדורה' בשנת 1944: 'יום רדף יום ולילה רדף לילה... ומיום ליום ומלילה ללילה גדל ועצם המספר עד שעלה לסך הכל שאפילו רואי השחורות, ואנחנו כולנו רגילים כל כך לראות שחורות, נדהמנו: 212'; 'שדה, 'ארבע שנים לאסון "פטריה"', כתבים, ב, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 126-129.

למוסדות היישוב בדבר מימון הוצאות הקבורה של החללים שנמשו מן הים. ההתמקחות הגיעה לידי כך שבאחד הימים הועסקו ערבים בהעברת הגויות לקבורה.⁴³

ב. 'פטריה' מלכתחילה ובדיעבד

בחודש שלאחר הגירוש ולאחר נאומו של כצנלסון נועדו מוסדות מפא"י לסדרה של דיונים מהרוגשים ומהמתוחים בתולדות המפלגה. הנושאים שהיו שנויים במחלוקת יופרדו לצורך הניתוח, אבל מובן שהם היו מקשה אחת. בישיבת מרכז מפא"י שכונסה ב-15 בדצמבר חלק שרת על קביעת כצנלסון שניתן היה למנוע את הגירוש. הוא הזכיר את התנגדותו להצעות הפעולה שהעלה בן-גוריון בשעת הוויכוח על התגובה ל'חוק הקרקעות'. קפלן שלל שימוש במונחים נוסח 'להיכנע', 'להרכין ראש', 'לעבור בשתיקה על התעללות ועלבון'. הוא ראה בהם מונחים שאולים מתחום הרגש, שאינם מתאימים לסוגיה שבה נחוץ שהשכל יקבע. לוביאניקר ניגח את כצנלסון בטענה ש'אסור לנו לסמוך על רוח-הקודש של אדם'. הוא סבר שהשאלה פשוטה מאוד: 'אם תהיינה מאורעות בארץ או לא. נוער רותח ושורה מאורגנת ורותחת ואניות הבאות כל חודש והגנה עליהן – מוכרחים להביא לידי מאורעות',⁴⁴ כלומר לידי התנגשות חזיתית עם הערבים.

הוויכוח התלהט סביב השאלה איזה יום היה קשה יותר – יום הפיצוץ ב'פטריה' או יום הגירוש מעתלית. כצנלסון, גולומב וזלמן אהרונוביץ (ארן) גרסו שיום מר כיום שילוח מעפילי 'אטלנטיק' לא ידע היישוב מראשית הכיבוש הבריטי. לעומתם, לופבן ראה בחבלה ב'פטריה' את היום הקשה ביותר בשלושים ושתיים שנות חייו בארץ.⁴⁵ מעבר להתנצחות העקרה בצבצה המחלוקת אם החבלה ב'פטריה' היתה טעות או אם היה משגה בעמידה מנגד לנוכח הגירוש מעתלית.

אבחנה אחת שהעלה שרת דחפה את הפולמוס סביב 'פטריה' אל פי התהום. הוא סבר כי 'מן ההכרח הוא להבחין בין יחסנו לאסון "פטריה" מלכתחילה לבין יחסנו אליו בדיעבד'.⁴⁶ רבדים אחדים נטמנו בצמד המילים הללו – מלכתחילה ובדיעבד:

- (א) היכן מתקבלות ההחלטות על פעולות מבצעיות בעלות השלכות מדיניות והאם אין מעמידים את חברי המוסדות הבכירים בפני עובדות מוגמרות?
 (ב) מהי מידת הנכונות להציג ברגע זה מטרות פוליטיות ולבצע מעשים הכרוכים בשפיכת דם יהודי?

43 אצ"מ, J1/4026.

44 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע; א' שפירא, ברל, ב, תל-אביב תש"ם, עמ' 603. חודשיים קודם לכן התפרץ לוביאניקר כלפי כצנלסון, וטען כי עייף מ'הצדקת' שלו לגבי התרחשויות העבר, ו'לעזאזל הצדק ההיסטורי'. ראו: פרוטוקול מרכז מפא"י, 20.10.1940, אמ"ע.

45 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע.

46 שם.

(ג) האם מסתמן קצה של הציונות הקונסטרוקטיבית וקרב זמנן של 'קפיצת הדרך' ושל ההבקעה ההיסטורית?

שרת חתר לגבש הסכמה: 'אילו נשאלנו למפרע, אם מותר לעכב את הפלגת האונייה ולהשאיר את המעפילים בארץ במחיר של קורבנות כאלה – ברור לי שאין בתוכנו איש שהיה עונה תשובה חיובית'.⁴⁷ במפא"י היתה מקובלת ההכרה שבמערכה להגשמת הציונות נופלים וייפלו קורבנות וזהו מחיר השאיפה לעצמאות יהודית.⁴⁸ החידוש היה בהבלטתו של הנתיב המלווה בקורבנות כדרך העיקרית לקידום היעדים הציוניים בזמן הזה. תביעתו של בן-גוריון, מימי העימות נגד 'הספר הלבן' ובעקבות 'חוק הקרקעות', לנהל מאבק הכרוך בשפיכות דמים, שבה ועלתה בעקיפין על סדר היום. אחד המרכיבים שהרתיע בזמנו רבים מלצדד בתוכניתו – מאבק המונים הכולל קורבנות דמים – זכה עתה במשתמע לגיבוי מצד חבריו האקטיביסטים. גיבוי זה לא היה בהכרח בבחינת המרת קו. הוא ביטא בעיקר מגמה לגונן על השקפתם הבסיסית לנוכח מוראות התאונה הכואבת.

לעומת זאת, רמז טרח להחזיר את חבריו לנקודת המוצא הציונית שלהם. השאלה לדעתו לא היתה –

מה לעשות, אלא מה אין לעשות. אגיד עכשיו דברים אחדים – ילדותיים... חינוכנו את עצמנו – אנחנו היינו אז נוער – לא על תורה של התנגשות ברחוב עיר עם שוטרים וחילים, אלא על גבורה של התיישבות, של הליכה למקומות מרוחקים, על גבורה של חיים קשים, חיים חלוציים... ואחת משתיים: או שכל הדרך משובשת מתחילתה, או שהקפיצה היא טעות.⁴⁹

רמז הזהיר מפני קפיצת הדרך, מפני הזינוק אל השימוש בכוח כערך שעל פיו יישק דבר. דרך זו, התריע, מוליכה לאין מוצא מלבד קידוש השם. שפרינצק הצטרף אליו בקובעו כי שיטה זו, נוסח 'פטריה' ו'אטלנטיק', 'עלולה למנוע מאתנו את הפאטריה (את המולדת)'. לא בנאום נרגש ולא בהלהבת הנוער תושג המטרה. שפרינצק הכריז במפגיע שאינו גורס את הדרך המתבטאת באמירה: "'הישוב לא ישקוט!" אני רוצה כי ישקוט'. הוא דרש ריסון: 'השאלה "במה מדליקין" היא שאלה היפוקרטית בשביל היהודים. מדליקים בכל דבר ובכל רגע – אין כלל קושי להשרות אי-שקט...'⁵⁰

שפרינצק ביטא למעשה את אחת הבעיות הבסיסיות של העמדה המתונה בסוגיית השימוש בכוח. מציאות פוליטית של מחלוקת מתמשכת מזמנת מטבעה, מדי פעם בפעם, אירועים המזינים את הרצון ואת האמונה שניתן לשנות את המציאות באמצעים כוחניים. מכשלה זו בלטה במיוחד בעתות משבר. הסגנון הרטורי, הפולמוסי והמסעיר של המתונים בפרשת

47 ש.ם.

48 הכרה זו היתה מקובלת גם על המתונים. כך, לדוגמה, גרס קפלן: '...אין עלינו להיבהל מקורבנות. ולקראת זאת עלינו לחנך את הציבור', גם אם השעה אינה כשרה לכך עתה, לנוכח מלחמת העולם. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 16.3.1941, אצ"מ.

49 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע.

50 ש.ם.

'פטריה' נבע לא רק מאופיים של הדוברים. הוא גם הושפע מהצורך לפצות על העדרם של אישים הדוגלים בגישה המתונה בקרב בעלי עמדות המפתח בתחום הביטחון, שבהם ניכרה, באורח טבעי, בעיקר דעתם של הדוגלים בדרך האקטיביסטית. יצירת עימותים קשים במוסדות הפוליטיים נועדה לגרום להתחשבות בעמדותיהם, אף שדעתם כמעט שלא יוצגה בעת קבלת ההחלטות האופרטיביות. בדרך שבה בחרו המתונים להתמודד עם המצב היתה תועלת כל עוד דובר באירועים חריגים בתוך שיגרת החיים. ואמנם, התמשכותה של מלחמת העולם השנייה הבטיחה, למצער, כי אלה יהיו פני המציאות בשנים הקרובות. עם סיומה עתידיים היו המתונים להתמודד עם תנאים שונים לחלוטין במאבקם נגד פעולות כוחניות המיועדות לשמש כלי בעימות המדיני על גורל הארץ.

קולות חריפים שהצדיקו את החבלה ב'פטריה', על השלכותיה מבחינת חיי אדם, נשמעו גם מחוץ למפא"י. יצחק גרינבוים קבע:

אנו כולנו העומדים ליד ההגה אין אנו רגילים עוד לשלוח אנשים למות. אבל צריך להתרגל גם לזה. נצטרך לנהוג כך או שנעזוב כל העמדות. אין ברירה... ומי שאומר לעצמו: אילו היו שואלים אותי קודם ואני הייתי יודע מה יהיה מספר הקורבנות, לא הייתי נותן – בימים האלה אדם כזה אינו יכול לעמוד על יד ההגה. אני אומר את הדברים האלה בפה מלא.⁵¹

דברים קשים אלה לגבי החובה המוטלת על המנהיגות הפוליטית של היישוב היהודי בזמן מלחמה היו בבחינת חידוש הרה משמעות. ניתן להניח שדיעצה זו, שגרינבוים ביטא ב'פה מלא', היתה גם נחלתם של אישים אחרים בצמרת מקבלי ההחלטות. ואולם הקודים, המושגים והלך הרוח הנפשי שעל בסיסם ניהלו את השיג והשיח שלהם עם ציבורם, מנעו אותם מלומר דברים כה מפורשים.

ורנר סנטור, נציג הלא-ציונים בהנהלת הסוכנות שנודע במתינותו המופלגת, טען כי מעבר למשפטו הוא לגבי החבלה, הרי לעצם המעשה יש ערך רב מאוד. הוא השווה אותו למעשי היהודים בימי הביניים, כשהם הלכו להיהרג על קידוש השם. הטרגדיה היא איומה, ואנו לא מעוניינים להסתיר כלל שיהודים עשו מה שעשו.⁵² סנטור, בניגוד לרמז, לא מצא כל פסול בתופעה שיהודים בארץ ישראל, במאה העשרים, מתים באופן שניתן להקבילו ל'קידוש השם'. לרמז צרמה רתימת הביטוי ההיסטורי הגלותי להצדקת מעשים שאותם גינה. הוא סבר שהציונות לא קמה לשם שמים ולגאווה במוות.

51 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 28.11.1940, 15.12.1940, אצ"מ. פרוטוקול הוועד הפועל הציוני המצומצם, 14.1.1941, אצ"מ. אברהם קצנלסון סיפר במרכז מפא"י: 'באחת הישיבות אמר חבר שאילו שאלו אותו מלכתחילה על מעשה 'פטריה', אולי היה מסכים לו, אבל אילו ידע שהדבר יהיה כרוך ב-150-200 קורבנות, היה מתנגד ושולל את המעשה. אז חשבנו שמספר הקורבנות אינו עולה על עשרות אחדות – ועצם נקיטת המספר של 150-200 פגע בי קשה. כלום מעפילים זה 'בשר תותחים'? ועשרה אנשים אינם קורבן עצום? היכולים אנו ככה להתייחס למותם של 150-200 קורבנות. במחזה 'האם' יש ביטוי כזה: האנשים האלה הרי מתו למישהו...'. פרוטוקול מרכז מפא"י, 9.1.1941, אצ"מ. הכוונה למחזה מאת מקסים גורקי.

52 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 28.11.1940, אצ"מ.

מבין האישים המעורבים במערכותיו הפוליטיות של היישוב, השמיע משה סמילנסקי את ההערכה המחמירה ביותר על אירועי 'פטריה'. סמילנסקי מצא בפרשה עדות לאובדן הרגש בקרב מקבלי ההחלטות. הוא טען שמוטב היה להסביר לאומללים באוניות שבשעת מלחמה נגד השטן הכרח להיכנע, לקבל את הדין הקשה ולנסוע למושבה רחוקה עד יעבור זעם. לחבלה ולהתנגדות במחנה ההסגר היה לדעתו רק פירוש אחד: מרד, מרד נגד צד אחד במלחמה פירושו עזרה שלא מדעת לצד השני...! הצד השני היו הנאצים. בכרוז שפרסם האצ"ל נאמר כי גירוש המעפילים 'הוא הגשמת התכנית הנאצית ל'פתרון שאלת היהודים' בביצוע בריטי.⁵³ השימוש בנאציזם הפך למטבע עובר לסוחר, המשרת את שני עברי המתרס, לצורך הטחת האשמות חסרות שחר.

נאומו הבוטה של משה סנה בוועד הפועל הציוני המצומצם היה ציון דרך במחלוקת בתוך הממסד היישובי בנוגע לפרשת 'פטריה'. התנקזו אליו שלושת הרבדים שהעלה שרת. סנה הכריז שהוא יודע כי ישנם אנשים המתנגדים בכל נפשם למעשה 'פטריה' (שפרינצק קטע אותו: 'לכתחילה ובדיעבד'), והוויכוח עצמו אינו חדש. הוא טען, לקול מחאתם של קפלן ושל יצחק בן-צבי, שתם זמנה של הציונות הקונסטרוקטיבית, והציונות חייבת להשתמש בכוח שצברה לשם הכרעה פוליטית. גולומב אמר באותו דיון כי יש זמנים שבהם הפגנת המטרה היא העיקר. בתקופה זו, כששאלת גורל העמים עומדת לדיון, חובה להעמיד את המטרה המדינית במלוא הקפה: עלייה, התיישבות המונים ומדינה עברית.⁵⁴ קדם לשניים במספר ימים ברל כצנלסון.

כצנלסון לא נטל חלק פעיל בדיונים שנערכו בפרשת 'פטריה'. הוא שיקע עצמו בעיצוב מענה לאובדן העצות ולחוסר הישע שאליהם נקלעה יהדות אירופה, על רקע חידלונם של המאמצים להיחלץ מאימתה המתפשטת של מלחמת העולם השנייה. מציאות זו הניעה אותו לפתח השקפה שאין לדחות יותר את מועד ההכרזה על המטרה הסופית של הציונות. כצנלסון הכריז שהגיעה השעה '...להרים את הדגל של פתרון שאלת היהודים, של מדינה יהודית'. לוביאניקר ערער עליו והזהיר מפני יצירת 'תמונה של קפיצת-דרך' בפתרון הבעיה היהודית. הוא הסכים כי הגיעה תקופת ההכרעה, אך 'פתרונה יבוא מתוך זיגזגים מרובים, מתוך צרות גדולות... וזה יהיה פתרון אשר יבוא במשך תקופה ארוכה מאוד עם ירידות ועליות'.⁵⁵ לגבי הנושאים שעמדו על סדר היום, הסתפק כצנלסון בהודעה שאין לו עניין להשתתף בוויכוח

53 מכתב מ' סמילנסקי לדוד זכאי, 15.12.1940, ארכיון גנוזים, א-73958/161. לפני שחתם את שמו, נפרד סמילנסקי 'בלב שבור וראש רצוף'. כרוז האצ"ל, אצ"מ, S25/2633.

54 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני המצומצם, 14.1.1941, אצ"מ. סנה סבר כי מה שאירע בעתלית היה 'פוגרום בצורה החריפה ביותר'. הוא טען כי מעשה כזה מחייב תגובה חריפה. גרינבוים הסתייג מההשוואה לפוגרום, וסנה הגיב שדור שחונך בידי גרינבוים עצמו אינו יכול להשלים עם מעשה כזה. הוא הזכיר סיפור שסיפר פעם גרינבוים: 'כל אשה רכת לב יכולה לגזור דג חי, כי הוא שותק, ולכן אין רחמים על הדג, לוקחים דג חי וגוזרים אותו לגזרים. אנתנו איננו יכולים להיות בבחינת דג שותק'. שם.

55 בחבלי-מלחמה, דברי חברים במועצת האיחוד העולמי בעיינות, 17.12.1940; פרוטוקול מרכז מפא"י, 9.1.1941, אמ"ע; כצנלסון, 'מה לפנינו', 10.1.1941, כתבים, ה, תל-אביב תש"ז, עמ' 23 (בעקבות

המבקש להציג את פרשת 'פטריה' כעיונות בין מוקירי חיי אדם לאלה המזוילים אותם. בתגובה הצליף בו שפרינצק על הכרזת רעיון המדינה היהודית כמטרה המפורשת של הציונות, בפומבי, קודם הבאתה לביורר בפורום מצומצם. כצנלסון התריס לעומתו כי יקבל אם המפלגה תנזוף בו. שפרינצק השיב שאין בכוונתו לנזוף במישהו, אבל '...אפשר גם לנזוף, מדוע לא? הלוואי והטרור היה מסתפק בניזופות בלבד. אעדיף לקבל ניזופות פעמיים ביום ובלבד שלא לקבל מכות...'⁵⁶

ג. לדמותה של סְטִירָה ציבורית אחת

בכרוז בלתי לגאלי שפורסם בחתימת 'הנאמנים', בעקבות גירוש מעפילי 'אטלנטיק', נכתב בין היתר: 'יסולקו אלה, הכובלים את יכולת ההגנה של היישוב העברי!...'⁵⁷ ראשי הקו המתון במפא"י, קפלן ושפרינצק, שוחחו ביניהם בצאתם ממועצת ההסתדרות שבה נאם כצנלסון, עם היוודע דבר הגירוש. שפרינצק אמר כי יכול להיות שאנו נכנסים לתקופה של מלחמת איש ברעהו. אם אכן קיימים בינינו בוגדים, אם אכן אפשר היה לעכב את שילוח המעפילים והיה מי שמנע זאת – הרי שנגד אלה צריך להילחם, וגם קל יותר להילחם.⁵⁸ ואמנם, שלושה ימים לאחר מכן, ב-12 בדצמבר, התפרצו למשרדי מערכת שבועון 'הפועל הצעיר' עמוס בן-גוריון, בנו של יושב ראש הנהלת הסוכנות השוהה בחו"ל, ומרדכי (מוטקה) כהן. עמוס סטר על פניו של עורך השבועון, יצחק לופבן, עקב מאמרו של ישראל כהן שנזכר לעיל. צמד המתנכלים נמלט לעבר בית הוועד הפועל של ההסתדרות. יוסף אירליכט רדף אחריהם ותפס את מוטקה בפתח הבניין. עמדו שם יוסף חריט ויצחק שדה, והם הורו לו להניח את הלכוד לנפשו.⁵⁹ חריט, איש 'השומר' לשעבר, היה זה שבחר את שני המבצעים. לדבריו, גולומב היה 'הרוח המכרעת' בפעולה.⁶⁰ שדה תדרך אותם, בנוכחותו של גלילי. עמוס בן-גוריון העיד לימים כי נבחר לפעולה משום שהוגיה חפצו שהסטירה תינתן ללופבן, אבל תצלצל, באמצעות מעניקה, אצל בן-גוריון, ששהה כזכור בארצות הברית.⁶¹ ייתכן שהבחירה בו גם

התרעומת של שפרינצק יום קודם לכן, הוא חידד את הטרוריקה של קביעתו בעניינות. הציטוט של דברי כצנלסון הוא ממקור זה: שפירא (לעיל, הערה 44), עמ' 604-609.

56 פרוטוקול מרכז מפא"י, 9.1.1941, אמ"ע.

57 'עם המעפילים', בתוך: ל' דרור (עורך), ספר השומר הצעיר, ב, מרחביה 1961, עמ' 61. לפי תוכנו וגם בהסתמך על הגורם שהביאו לדפוס, ברור שמקור הכרוז בחוגי ה'הגנה'.

58 פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.12.1940, אמ"ע.

59 שם. אלשי"ך (לעיל, הערה 30). כך תיאר לימים ישראל כהן את רגע הסטירה: 'אחד מן ה'הגנה' נכנס למערכת 'הפועל הצעיר' וסטר על לחיו של עורך 'הפועל הצעיר', לופבן. אני הייתי אז בחדר והייתי שקוע בכתיבה וקריאה ועד שהספקתי לראות מה אירע, והנה הבחור הזה ברח'. ראיון עם 'כהן, המדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, 60 (114) א'. גם אז, בחלוף למעלה משלושים שנה, נרתע כהן מלנקוב בשם המתנכל, אם כי הוסיף שחלה למשך ימים אחדים בעקבות המעשה. הפחד לא פג.

60 א"ט, חטיבה 15, ארכיון יוסף חריט, מיכל 3, תיק 3, עמ' 26-27.

61 עדות עמוס בן-גוריון למחבר, 5.1.2000. עמוס 'גדל פרא', כניסוחו של טבת, אך קשה לפטור את

נועדה לשמש עירבון שלא יאונה רע למוציאים לפועל. יעקב דוסטרובסקי (דורי), רמטכ"ל ה'הגנה', הוא שנשא באחריות להחלטה שהאחראי למאמר 'שווה מכת לחי'.⁶² נראה שדוסטרובסקי נטל על עצמו את העול מאחר שהצטייר כדמות החפה מהטיות פוליטיות, לעומת המעורבים האחרים במעשה. אם הכוונה הפוליטית של העומדים מאחורי פעולת הסטירה היתה לגרום לחילופי גברי בעריכת 'הפועל הצעיר', הרי שהדבר כמעט צלח בידם. לופכן וכהן התפטרו מהשבועון אך שוכנעו לחזור בהם.⁶³

שפרינצק העלה את הנושא לדיון בו ביום בוועדה הפוליטית של מפא"י. הוא סיפר כי מזה ימים אחדים הוא מתהלך בהרגשה של אי-ביטחון אישי. שפרינצק הטיח בפני ראשי האקטיביסטים: 'החינוך הזה של הלהבת המוחות והעלאת-החום, הוא חינוך שמוכרח להביא עלינו אסון, שמוכרח להביא לידי התפרצות, ואם לא תהיינה התפרצויות נגד כוחות חוץ הן תהיינה בתוכנו פנימה'.⁶⁴ גילי התרעם והגיב שה'יד הזדונית' שדחפה יהודים לדרכים נואשות וגרמה לאסון היא יד השלטון. הוא גינה את מגמתו של לופכן להציג את האקטיביסטים '...כזדים, כמצדיקי רצח נשים וילדים'.⁶⁵ בקרב המשתתפים התגלתה הסכמה כללית שמדובר באירוע שיש לו שורשים עמוקים בדרך החינוך של התנועה, והוא פרי של הלוך רוח מסוים. שרת העיר כי רק מקרה הוא שבן-גוריון לא יושב כעת ביניהם. בתום הדיון הוחלט לקיים פגישה של שרת וכצנלסון עם מרכזי ארגוני הנוער.⁶⁶

המעשה במשובת נעורים, לנוכח העובדה ששותפו להתנכלות, מרדכי כהן, היה בן שלושים ושבע. כהן נספה באסון 'כ"ג יורדי הסירה'. עמוס התגייס לצבא הבריטי כחודש לאחר תקרית הסטירה. לפרטים הביוגרפיים על עמוס בן-גוריון, ראו: ש' טבת, קנאת דוד, ג, ירושלים-תל-אביב 1987, עמ' 261, 365.

62 אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 303. דוסטרובסקי כתב לוועדת החקירה: 'כוונתי היחידה היתה להביע בדרך פרטית שאין אחריות משהו עליה את המחאה כנגד עלבון יוקד שאי אפשר היה להשיב עליו בפומבי. ראיתי חובה גדולה לעצמי להגיב על המקרה. לטפול אשמת רצח על חבר, להודיע אותה בפומבי, בידיעה ברורה כי לנאשם אין כל אפשרות להוכיח את צדקתו – זהו ענין שהפרט הנעלב, באשר הוא אדם, אינו יכול לעבור עליו בשתיקה, ובייחוד כשידיו כבולות, ובייחוד כשחבריו מפקדיו מחשים, מתוך חוסר יכולת להגיב (בנוסף הראשון נכתב במקום ארבע המילים האחרונות: "ואינם משיבים" – מ"ח) בדרך ציבורית מתאימה'. המכתב וההודעה לדוסטרובסקי בדבר פסק הדין מצויים בא"ט, חטיבה 15, ארכיון ישראל גילי, מיכל 48, תיק 1. המכתב מנקה באופן גורף מכל אשמה את יתר המעורבים בהחלטה על הפעולה.

63 'כהן, פנים אל פנים, תל-אביב תשל"ט, עמ' 248. האקטיביסטים תבעו לפטר את לופכן מעריכת 'הפועל הצעיר'. ציולינג דרש זאת עוד קודם לפרסום המאמר של ישראל כהן. ראו: פרוטוקול מרכז מפא"י, 27.11.1940, אמ"ע. לאחר מכן הצטרף אליו גם אליהו גולומב. פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע. גולומב ערך את השבועון יחד עם לופכן בשנותיה הראשונות של מפא"י.

64 פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.12.1940, אמ"ע.

65 דבריו של גילי הושמטו מפרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י שנערכה ב-15.12.1940. הם מצויים באת"ה, חטיבה 50, תת-חטיבה 808, תיק 7; אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 303.

66 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע; שפירא (לעיל, הערה 44), עמ' 603. הנושא הראשון שבן-גוריון התייחס אליו עם שובו ארצה היה הכאת לופכן. הוא הביע את צערו על המעשה, 'בלי כל סייגים ותנאים', והוסיף: 'חבר המכה את חברו, עושה דבר מגונה, אבל אם זה נעשה על-ידי כוח

ועדה פנימית שמינה מרכז מפא"י לבדיקת הפרשה לא חשפה את האחראים למתן ההוראה, חרף התנצלות מבצעי המעשה. לבסוף הוקמה ועדת חקירה מטעם 'המפקדה הארצית' של ה'הגנה'. חבריה היו סנה, הוז ויוחנן רטנר. דוסטובסקי הודה בפניה באחריותו ונידון ליום מאסר.⁶⁷ הוז סיפר על התקרית לאסירי המ"ג, העצורים בכלא מזרעה, יממה לפני שנהרג בתאונת דרכים. אקט הסטירה תואר ביומנו של האסיר נח דגוני כ'קוריוז מענין', שנבע מהמאמר ב'הפועל הצעיר', שנכתב בו 'נגד היד הפושעת שביצעה את הפעולה הזו (החבלה בפטריה - מ"ח) ושיר-שבח ותהילה לאנגלים האצילים שהראו את נדיבות לבם וסכנו עצמם למען הצייל את המעפילים ממות'. הוז מסר לאסירי המ"ג כי ארבעה אנשים התנגדו לשביתה כללית נגד גירוש מעפילי 'אטלנטיק': 'לופבן, לוביאניקר, קפלן ושפרינצק'.⁶⁸ לפחות באופן מידי, אין לומר שהמסר שראשי המערכת הפוליטית ביקשו, לכאורה, להנחיל לפקודיהם חלחל. יותר מכך, הדה-לגיטימציה של המתונים נמשכה.

הדיון בפרשת הסטירה לא פורסם. סנטור והוגו ברגמן מחו בפני כצנלסון על שעתיון ההסתדרות, 'דבר', בחר בשתיקה, במקום לדווח על המעשה ולגנותו. הם ראו בכך פוליטיקה של בת-יענה, שיש בה משום עידוד לפושעים ולדרכיהם. כצנלסון השיב להם כי 'מתוך רגש כלימה צורבת' לא ניתן פומבי לסטירה ללופבן, שכן יש מעשים מכוערים אשר פרסומם אינו מונע את הישנותם, אלא מדרדר את המצב שלב נוסף. ואולם כעבור שנתיים, בדיון על איחוד תנועות הנוער שגלש לנושא האלימות, האשים כצנלסון כי 'הפועל הצעיר' החל במעשי אלימות.⁶⁹ כפי שאירע במקרים קודמים שהיו שנויים במחלוקת - רצח דה-האן ב-1924 וההתקפה על הכפר לוביה ב-1939 - אף הפעם נסערו מבצעי הפעולה לנוכח התגובה בעיתונות תנועת העבודה נגד המבצע. התרעומת בדבר הזכות לצנזר ביקורת על אירועים בעלי אופי צבאי הוסטה במקרה דנן לפסים אלימים. דב סדן, חבר מערכת 'דבר', כתב לכצנלסון בקשר

מאורגן, אשר מלכתחילה נוצר כדי להשתמש בכוח, הרי הדבר חמור פי כמה'. פרוטוקול מרכז מפא"י, 19.2.1941, אמ"ע.

67 אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 303. רטנר היה פרופסור לאדריכלות בטכניון וכיהן כראש 'המפקדה הארצית' הראשון של ה'הגנה' בשנים 1938-1939. בוועדה שהקימה מפא"י היו חברים גולומב, יוסף ברץ וציזלינג. גולומב התפטר מן הוועדה ובכך מנע את המשך עבודתה, לאחר ש'מצאה' את המבצעים אך לא את האחראים (כנזכר לעיל - בראשם עמד, כנראה, גולומב עצמו). פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע.

68 יומן דגוני, 28.12.1940 (לעיל, הערה 21). למען הסר ספק יודגש כי הבוח כלפי הסיוע של האנגלים להצלת הטובעים שיקף את תחושת ההתמרמרות כלפי האנגלים, על שהחזיקו אותם בכלא, ולא דווקא התנכרות למעשה ההצלה עצמו. כך גם עולה בבירור מרישומים נוספים ביומן דגוני. זאת ועוד, היפוך היוצרות, כאילו הבריטים מצילים יהודים ואילו היהודים הורגים אותם, חרה היטב לאנשי השורה ב'הגנה'.

69 מכתב סנטור וברגמן לכצנלסון, 1.2.1941, ומכתב התשובה של כצנלסון, ללא תאריך, בית הספרים הלאומי, ארכיון ברגמן, 40-1502, 1628, ARC. ה' ברגמן היה מאנשי ההגות של תנועת העבודה, פילוסוף וממייסדי האוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. פרוטוקול הוועדה לעניין איחוד הנוער, 29.9.1942, אמ"ע, 107-1942-7-2. גם מאירסון סברה שחוסר הפרסום ב'דבר' הוא 'בושה'. פרוטוקול הוועד הפועל, 23.1.1941, אמ"ע. וראו על 'ענין ירושלים', להלן.

לחבלה ב'פטריה' ולהעדר היכולת לבקרה, כי 'מלאכת ההעלמה' חושבת כי בחלוף הזמן 'אפשר יהיה להעמיד פשע כגבורה... מה הועלנו בהעלמה של ענין דיי-האן ושילמנו אותו בארלוזורוב'.⁷⁰ אף אם לא התייחס ישירות לסטירה, דבריו כווננו בין השיטין למה שעלה בגורלו של מי שהעז לבקר. סדן הסתפק במחאה בינו לבין עורכו הראשי והשלים עם חוסר התגובה הפומבי.

דבר הסטירה זכה להד ציבורי אחד בלבד. ר' בנימין כתב ב'מאזנים', כי הסטירה מסמלת את מידת השחיתות של הדור והתקופה. ריבים ויריבויות ידע היישוב, אך כעת באו 'רבותינו בעלי "התכונות הצבאיות החיוביות" והכניסו זרם חדש לבית המדרש, זרם הסטירות, לא סטירות אלא סטירות'. מעתה ידעו מביעי הדעות שעליהם לכבוש את נבואותיהם או להתכונן לפורענויות. זו השחיתות וזה מוסר ההשכל. 'אכן מראה הנגע עמוק מאד', סיכם.⁷¹ סדן שחזר את הפרשה שבועות אחדים לאחר פטירת לופבן, במה שניתן לפרש כמעין מילוי חוב אחרון של כבוד למת. הוא ציטט בפתח דבריו את הפזמון: 'שם בארץ חמדת אבות, תתגשמה כל התקוות, שם נחיה ושם ניצור, חיי-זוהר, חיי-דרור'. הדגש הוא על התיבה 'דרור', טרח סדן להבהיר.⁷² מתנת היד שבנו של בן-גוריון זיכה בה את לופבן העידה על טשטוש גבולות

70 מכתב סדן לכצנלסון, אין תאריך, אה"ע, IV-104-71-2-28A. בעקבות רצה פעיל אגודת ישראל, ד"ר ישראל יעקב דה-האן, בידי ה'הגנה', ב-30 ביוני 1924, ניסה כצנלסון למנוע ממשוה בלינסון לפרסם מאמר תגובה ב'קונטרס' על המעשה. ואולם המאמר התפרסם ועורר תרעומת מצד אברהם תהומי, שנחשב כמי שביצע את החיסול בשליחות ה'הגנה'. ראו: ש' נקדימון וש' מייזליש, דה האן - הרצח הפוליטי הראשון בארץ ישראל, תל-אביב 1985, עמ' 248-249, 265. בנקמה על הריגת נוטר סמוך ללוביה, פשט כוח של ה'הגנה' על הכפר ב-20 ביוני 1939. במבצע חובבני להפליא מבחינה מקצועית, בפיקודו של שלמה שמיר ובהשתתפות כמה מבכירי הארגון בעתיד - יגאל אלון, יוסי הראל ודוד שאלתיאל - נהרגו שלושה ערבים שספדו בביתם למת ושלושה נוספים נפצעו. להתקפה (וכן להתקפה מקבילה של האצ"ל) יוחדו ב'דבר' מאמרי מערכת נזעמים, שפורסמו יום אחר יום. על לוביה נאמר כי מעשה זה, "...כזכר כל המעשים המתועבים שקדמו לו, ידון לדראון את מבצעיו המחריבים - יהיו אשר יהיו". ראו: דבר, 21.6.1939, 22.6.1939. צבי ברנר, שהשתתף בהתקפה על לוביה, סיפר כי נסע לכצנלסון כדי לברר מדוע תקף 'דבר' את הפעולה. בדרך הוא פגש את יהושע גלברמן, ממפקדי ה'הגנה', והלה הניא אותו מכוונתו: 'תפקידו לכתוב ותפקידך לפעול'. עדות צ' ברנר, את"ה, 57.7. שלמה שמיר סיכם: 'לא נותר לנו אלא לבלוע אף גלולה מרה זו ולשתוק'. עדות ש' שמיר, את"ה, חטיבה 80, תת-חטיבה 144, תיק 4. חודשים אחדים לפני פרשת 'פטריה' נשמע אקורד הסיום בעימות בין טבנקין לכצנלסון, שהביא לגניזת ספר שערך האחרון על 'הקיבוץ והקבוצה'. שלמה לביא ודוד מלץ כתבו למזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות והזכירו כי ברדיצ'בסקי התריע על גניזת דברי מחשבה כעל 'עריצות רוחנית', ותהו: 'הניתן רשות למישהו לאחוז בדרכים המובילות לגניזת דברים שהם בניגוד לדעה המקובלת עליו?' 'מכתב גלוי' מאת לביא ומלץ, כ"ח שבט ת"ש, אה"ע, IV-208-1-2084; שפירא (לעיל, הערה 44), עמ' 518-522.

71 ר' בנימין, 'משהו', מאזנים, יב, 2 (טבת תש"א), עמ' 180-181. ר' בנימין גם ניחם אישית את לופבן על התקרית והלה ענה לו: 'איני יודע מה שמעת וכיצד שמעת. אם כוונתך למעשה בריוני ידוע - שמעת נכון. אך לא אני האובייקט של הצער. בי לא נדבק מאומה. יש להצטער על הענין, שאינו אלא אחד הגלויים של סגנון-חיים ידוע המשתרר בתוכנו. לאן אנו הולכים? מכתב לופבן לר' בנימין, ט"ז בטבת תש"א, אצ"מ, A357/40.

72 ד' סדן, 'צנזורה', דבר, 17.11.1948. המאמר הוקדש לפעילותו של ר' בנימין נגד הצנזורה ביישוב.

ברובד המוסרי בין המותר לאסור. לרגע התעמעמו התחומים המבדילים בין פקודה שחובה לציית לה לבין אמירה שכמוה כפקודה, החובקת בחובה הטלת ספק בכושרו של היישוב לקיים מסגרת דמוקרטית תוך כדי חתירתו לריבונות.

הפרשה לא היתה בבחינת תקרית חולפת. שורשיה ברובד הציבורי הסתעפו והגיעו גם אל הנוער. טבנקין התרעם נגד אי־עשייה הנובעת מנאמנות ה'הגנה' להנהגה הפוליטית. ב'מחנות העולים' נשמעה המסקנה שההנהגה מועלת בתפקיד שלמענו נבחרה.⁷³ הרוח שנשבה מדברי טבנקין, ומתנועת הנוער שבה נחשב למורה רוחני, לא באה לתרום לביסוס המרות האזרחית על המסגרות הצבאיות. מקרה הסטירה נותר בגדר חריג, שהרעיש את אמות הסיפים במפא"י. כפי שנראה בהמשך, דרוש היה מקרה נוסף מסוג זה כדי שהדיונים המתארכים בשתי הוועדות יביאו למיצוי הדין, לפחות עם אחד השותפים להחלטה על מתן הסטירה.

'הפועל הצעיר' חדל לצאת לאור למשך שלושה וחצי שבועות בגלל תקרית הסטירה. לאחר שהביטאון שב להתפרסם, כתב לופבן כי האזהרה לנהוג בתבונה הינה תמיד כפזית טובה, אך זו הסגולה היחידה לעבור את ימי הפורענות הנוכחית. הוא הודה במפגיע שהאזהרה עוררה תגובה הפוכה, והזהיר כי כל משגה כעת, 'אפילו משגה שפתיים... מוליד שדין ורוחין שאיננו משערים כלל עד היכן כוח היוקם מגיע, וכל סטיה מדרך התבונה והאחריות עלולה להפוך למעוות לא יוכל לתקן'.⁷⁴ הדברים העידו על כוונתו להוסיף לעמוד בשער נגד תופעות ומהלכים פוליטיים שאינם תואמים את הקו המוצהר של מפא"י, אך הם גם היו הודאה בדיעבד שהניסוח שנקט בו הביטאון לתיאור הפיצוץ אולי היה מוגזם.

מרכז מפא"י נועד יומיים לאחר החבלה ב'פטריה'. הדין עסק בכישלון, אבל מסוג אחר לחלוטין. ועדה שנועדה להסדיר את החיכוכים הארגוניים במפלגה, שנבעו מהתגבשות משטר הסיעות, נקלעה למבוי סתום. בנציון ישראלי, יושב ראש הוועדה, קבע כי התנועה ששינתה את פני הארץ ואת האדם היהודי, ביוצרה 'טיפוס חדש של יהודי, של עובד ושל חקלאי, מתפוררת עכשיו'.⁷⁵ מפא"י חדלה מאז לתפקד כגוף ארגוני אחד. מעבר לוויכוח הפוליטי, לשסע הארגוני ולקשיים של ההנהגה לכפות את מרותה, התגלה גם משבר אידיאולוגי על דרכי הגשמתה של התפיסה הקונסטרוקטיבית.⁷⁶ החפיפה בין תחומי המחלוקת השונים רופפת

היחסים בין לופבן לכצנלסון נותרו מתוחים מאז הוויכוח על עריכת 'דבר' ב-1925. לאחר פטירתו של לופבן, סקר אבא סיקרא (אב"א אחימאיר) את היחסים בין השניים במאמר שפורסם בגיליון הראשון של העיתון חרות, 'לתולדותיה של שנאה ציבורית אחת', 3.10.1948. שמו של סעיף ג במאמר הנוכחי הינו פרפרזה לכותרת מאמרו של אב"א אחימאיר.

73 י' טבנקין, דברים, ג, תל-אביב 1974, עמ' 27-28; יזיק, 'על מעשה "פטריה"', נאום ב'מועצת מפעלי המחנות העולים', 6.12.1940, בתוך: כפכפי (לעיל, הערה 17), עמ' 262. יוסף ברץ סיפר במרכז מפא"י, כי חברי 'גורדוניה' נכחו באסיפת נוער שנערכה ביום השבתה, בעקבות הגירוש מעתלית. הם התרשמו שנאומו של ריפתיין, שהיה דמגוגי ועורר פתוס ומחיאות כפיים, היה בבחינת נאום שאחריו מוכרחות להיות תוצאות לא רק כלפי הממשלה אלא גם כלפי פנים. פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.12.1940, אמ"ע.

74 י' לופבן, 'עם עשרים שנות ההסתדרות', הפועל הצעיר, 27.12.1940.

75 פרוטוקול מרכז מפא"י, 27.11.1940, אמ"ע.

76 מ' אביזוהר, בראי סדוק, תל-אביב תש"ן, עמ' 332-333; שפירא (לעיל, הערה 44), עמ' 618-625;

למדי. בהתקבצם יחדיו הם הולידו תחושה שהמפלגה במתכונתה הקיימת קרבה לקץ דרכה. שאלת העילה לקרע הסופי נותרה צפונה בחיק העתיד. כך גם לגבי חתכי הפילוג. לאחר שנתיים של עימותים, עלולה היתה להתנגשות על רקע ביטחוני לשמש סיבה לפירוק מפא"י, באותה מידה כמו עניינים ארגוניים. פרשת 'פטריה' חשפה רובד עמוק של ניגוד המפריד בין הזרם המתון לזרם האקטיביסטי. תמציתו נטמנה בהגדרת 'הטיפוס האידיאלי' של האדם, שתנועת העבודה הפצה לעצב בהתאם לתנאי התקופה. עדות לכך מצויה בדברים שאמרו בסמיכות זמנים שפרינצק וטבנקין.

דב הוז כיהן, כאמור, כחבר הוועדה שבדקה את ההתפרצות למערכת 'הפועל הצעיר'. הוא נהרג בתאונת דרכים עם בני משפחתו, ב-29 בדצמבר, בדרכו לשיבת הוועדה.⁷⁷ בתאונה נספה גם יצחק בן-יעקב, מראשוני קיבוץ דגניה ושותפו של הוז בהקמת מועדון התעופה, שהניח את הבסיס לפיתוח התעופה הארץ ישראלית. שפרינצק עמד באותה שעה, כנראה, להתפטר מכל תפקידיו במפא"י.⁷⁸ בתו, נעמי, דרשה ממנו שיחזור מכוונתו. מכתב התשובה לבת, שבו התרצה שפרינצק ונעתר להפצרתה, הינו מהתיאורים הרגישים, החדים והנוקבים ביותר לייסורי מאבקו של הזרם המתון:

לעיני כרגע יצחק בן-יעקב. עדין, אציל, אמיץ לב – ספוג תרבות, כובש העבודה וכובש היצר היהודי – זוהי הדמות ש'הזרם' רצה להעלות בעם כנגד יצרו של העם. בזמנו אני פתחתי את הספר ושטפו גלי האיחוד גם מצדנו – הכרזתי אז על 'אחד המאוחדים'. המושג הזה של 'מאוחדים' נפגע קשות במציאות והגישה היסודית טבעה בחיק שטף היצר היהודי למלחמה, תאוה להישגים מדומים, התגרות מרדנית וניצוח נצחני רדיקלי. בתגובה על מציאות זו ומחולליה פחות מכל יש בה משום שילומים על פגיעה אישית – אם גם היא מכוונת לפעמים למישהו באופן אישי. בתגובה זו יש חרדה לבאות הנובעת מתוך הכרה עמוקה שבדרך הנ'ל לא יושע ישראל ולא יגדל דור אחראי ושינוי הדרוש של פרצופו של העם וביצור יסודי של כוחו היציב.⁷⁹

מועצות הקיבוץ המאוחד נפתחו באותם הימים בדברי הספד לזכר חברי קיבוצים שהלכו לעולמם בין מועצה למועצה. כך אירע גם במועצה שהתכנסה בינואר 1941. לאחר שכמה דוברים ספדו לדב הוז, נאם טבנקין. הוא ציין כי 'אין זה מקרה שמועצות נפתחות בדברי הזכרה. האנשים שבחרו בדרכנו בחרו בדרך שיש בה סכנת המות שללא-עת'. טבנקין ראה בבחירה בדרך שסכנת המוות מלווה אותה 'איזו הופעה חדשה בחיי היהודים, ובאותם שבחרו בה 'דור חדש של יהודים... טיפוס יהודי חדש, אדם חדש יהודי, חיים חדשים יהודיים, ומות

⁷⁷ ישי, סיעתיות בתנועת העבודה: סיעה ב' במפא"י, תל-אביב תשל"ח, עמ' 82–84; ד' זית, חלוצים במבוך הפוליטי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 96–97.

⁷⁸ ברנר (לעיל, הערה 4), עמ' 46.

⁷⁹ השו: פרוטוקול מרכז מפא"י, 19.3.1941, אמ"ע; מכתבו של שפרינצק לבתו נעמי, 7.1.1941, אה"ע, IV-104-127-15.

⁷⁹ שם. מכתבה של נעמי שפרינצק לאביה לא אותר.

חדש יהודי'. הוא בחר לפתוח את הזכרת שמות המתים מהאלמונים, מאלה שלא נותר מהם דבר מלבד שמם - מחללי 'פטריה'. טבנקין כינה אותם 'החייל האלמוני היהודי'. הוא מצא בהם, בגורלם ובמותם עירבון והבטחה שהאדם הארץ ישראלי, אופן חייו ומותו עוררו אפשרויות חדשות וגבורה חדשה. אולי בין הגויים יש הרבה שטורמנים, טרומפלדורים ודובים, אבל על הרקע שלנו - יש בזה משום פתיחה מחדש, איזו אפשרות חדשה לאדם-העתידי... לנו נחוץ הביטחון הזה שיכולים להיות יהודים כאלה... וכאלה אני רואה גם את האלמונים של "פטריה"⁸⁰.

הניגוד בין שפרינצק לטבנקין נבנה מנדבכים אחדים. שפרינצק נחרד מהנזק החמור שייגרם לציונות מצעידה בנתיב שגילמה 'פטריה'. טבנקין בירך על פתיחת אפיק חדש להגשמתה. טבנקין מצא חיוק ביכולת להפנים את ההכרה שהציונות תיכרך במות יהודים. שפרינצק לעומתו ראה בכך יצר הרסני שראוי לדכאו. ואולם, יותר מכל ניכר ההבדל ביניהם, כנזכר לעיל, ב'טיפוס האידיאלי' של האדם שבאמצעותו ביקשו להציג את תמונת המציאות שנגלתה בפרשת 'פטריה'. שפרינצק בחר ביצחק בן-יעקב, האדם הפרטי, הממשי, היחיד, שתכונותיו האישיות המזוקקות מסמלות את גישת הזרם המתון. באזכרה במלאות שנה למותו של בן-יעקב עמד שפרינצק על היחס בין הפוליטיקה להגשמה, שמוצאו בהפועל הצעיר: 'לא התביישתי לומר פעם: יש גרות חנוכה, וצריך להיות גם "שמש", מדליק - אבל העיקר - הנרות, שיש בהם אור והוא משמח גם לאחר כבותם'.⁸¹ טבנקין נסמך על 'החייל האלמוני' ועל 'השטורמנים', יחידים שהם בעצם רבים חסרי פרצוף, תוצרי עולם המושגים שבו ההמוניות והכלליות רתומים לשירות יעדי העם.⁸² מקור ההבדל טמון בניגודים ההיסטוריים בין הפועל הצעיר לאחדות העבודה בדבר קצב הגשמת הציונות ואופני הגשמתה: לעומת הדבקות בדרך ההדרגתית, הזהירה, החפה מזוהר והמטפחת את מעשה היחיד, ניצבה האמונה ב'קפיצת הדרך' ובכונות 'לדחוק את הקץ', תוך הפעלת המונים באורח מרוכז לצורך האצת תהליכים חברתיים ופוליטיים. ההשקפות הסותרות ניטשטשו במרוצת הזמן. תביעות התקופה וצורכי השעה אפשרו להדחיקן. הן חודדו מחדש, תוך התאמה למציאות המשתנה, משהועמדה סוגיית השימוש בכוח במלוא חריפותה על סדר היום של התנועה הציונית. עתה הועתק דפוס הניגוד מדמות החלוץ לדמות הלוחם. הוּז נמנה עם האקטיביסטים. בן-יעקב נחשב מתון. שניהם, איש איש בדרכו, ניחנו בגבורה ובאומץ לב. יחדיו היו מאבות התעופה הישראלית. במותם העניקו מבע לרובד סמוי שממנו ניזון הפער המתעצם בהבנת משמעויות השילוב של גורם הכוח בקונסטרוקטיביזם. אירוע שהתרחש סביב הבאתו למנוחות של דב הוז הבהיר כי המחלוקת בתנועת העבודה בדבר מהות הכוח, אופני השימוש בו ופירוש תוצאותיו והשלכותיו אינה בת חלוף. קבוצת חברים מארגון 'הפועל' נכנסה לבית הסוכנות בירושלים ותבעה להניף דגל לאות אבל על

80 פרוטוקול מועצת הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, 17.1.1941, א"ט, ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 5, מיכל 6, תיק 1. חיים שטורמן, מראשוני 'השומר' וחבר קיבוץ עין חרוד, נהרג במארב ערבי בעמק בית שאן ב-15.9.1938. ראו גם: ר' כצנלסון-שור, אדם כמו שהוא, תל-אביב תש"ן, עמ' 369-371.

81 'על קברו של יצחק בן-יעקב', דבר, 22.12.1941.

82 א' כפפי, אמת או אמונה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 16, 21, 42, 50.

מותו של הוזהר. בהתייעצות שנערכה בין אחדים מראשי הסוכנות הוחלט שלא להניף את הדגל, מאחר שהוזהר לא היה עובד הסוכנות. כעבור כמה שעות שינה קפלן את דעתו והתיר להניף את הדגל. מזכיר הנהלת הסוכנות, שלמה אייזנברג, שלא ידע על כך, הורה להורידו. לאחר ימים אחדים חזרה קבוצת הפעילים לבית הסוכנות, איתרה את אייזנברג, רדפה וקיללה אותו ואף היכתה בו. בעיתון 'דבר' כונתה התקרית 'מעשה מחפיר'. הוועד הפועל של ההסתדרות הקים ועדת בדיקה ופיטר את לוי יצחק, שהיה אחראי למקרה. הפרשה זכתה לשם הקוד 'ענין ירושלים'.⁸³ מרכז מפא"י כונס לדון בהתנכלות ב־15 בינואר. לפני הישיבה פרצה מריבה בין שפרינצק לגולומב. שפרינצק הטיח כי התוקפים הם 'חוליגאנים ונבזים' ונטש את בית המפלגה. גולומב אמר בדיון, שההתפרצות לבית הסוכנות מסמנת את 'התרופפות האוטוריטה המוסרית בתוכנו'.⁸⁴ למרות סערת הרגשות הזמנית, שני הזרמים במפא"י היו שותפים לתחושה שאין להמעיט באופיה ההרסני של תופעת השימוש בכוח כלפי פנים.

הוועד הפועל עסק במסקנות ועדת הבדיקה בחלוף שבוע. זלמן רובשוב (שו"ר) הזהיר מפני שיבוש המושגים המשתלט בקרב הנוער בנוגע לכללי המותר והאסור בשימוש בנשק ובאלימות. הוא ציטט את נחמן סירקין, שקבע כי קדושת החיים מחייבת הגנה על החיים. ואולם, כשם שאיש בעל אצבע קטועה אינו יכול להיות קלע, כך אדם שאין לו בהירות מושגים אינו יכול לפקד על אנשים נושאי נשק בימים אלה. גולומב תבע להעניש את האשמים, שכן 'בטרור מותר להשתמש כאשר סותמים לפניך דרכים אחרות בכוח... אבל כאשר ישנם לפניך דרכים אחרות, אסור להשתמש בכוח'. הוא חש שהאירוע 'מעיד על מחלה רצינית. במקום קדושת ההגנה נשתרשו מושגים של יד איש ברעהו'. האקטיביסטים חששו שפרץ האלימות גורם להגבלת כושרם להפעיל כוח בעת צורך. לעומתם, המתונים הפנו את ביקורתם כלפי מערכת קבלת ההחלטות. רמזו טען כי הבעיה המהותית בסוגיית השימוש בכוח הינה שטרם נמצאה הנוסחה המביעה את דרך החיים של תנועת העבודה. אמנם, ביסודה של דרך זו מונחת שלילה של ההכרעה באמצעים אלימים, אבל בהעדר נוסחה מוסכמת לא ברור ברשות מי מופקדת הסמכות להפעילם. רמזו סבר שהאוחז בסמכות להפעיל אלימות קובע בפועל את נוסחת השימוש בכוח במאבקים הפוליטיים הפנימיים והחיצוניים.⁸⁵

ועדת החקירה שהקימה ממשלת המנדט לבירור הגורם לטביעתה של 'פטרייה' לא פענחה את החבלה. הוועדה הביעה תחושת 'גינוי ושאת'־נפש מהמעשה המעציב וחסר המצפון שהביא למותם של 156 בני־אדם ולאבדן אונייה יקרה לבריטניה הגדולה. תגובת 'צרוור מכתבים' על תוצאות החקירה הקבילה באורח מרומז, אך גלוי לעין כל, בין העמדות הבריטיות לבין השקפות המתונים. הביטוי 'מעשה נמהר', ממאמרו של ישראל כהן, נבחר לסמל את הגישה הבריטית כלפי 'פטרייה'.⁸⁶

83 'מעשה מחפיר' וכן 'דבר המערכת', דבר, 9.1.1941; פרוטוקול הוועד הפועל, 23.1.1941, אה"ע.

84 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.1.1941, אמ"ע.

85 פרוטוקול הוועד הפועל, 23.1.1941, אה"ע.

86 צ"מ, 'ציוני שעה', צרוור מכתבים, 28.3.1941, ה, מס' 100 (165), עמ' 1-2. מאה חמישים ושש גופות נמשו מ'פטרייה' והובאו לקבורה, אבל מספר הקורבנות, כאמור, היה גדול בהרבה.

המלה 'זדון' קובעוה כמושג מפתח בוויכוח על פרשת 'פטריה'. בהחלטות מרכז 'המחנות העולים' נאמר שקורבנות 'פטריה' נפלו 'ביד המקרה ובזדון החוק'.⁸⁷ ברכה חבס כתבה לימים כי פרשת 'פטריה' היתה 'ניסיון ראשון בקורות ההעפלה של עמידה בכוח מול זדון לבה של ממשלת המנדט'.⁸⁸ הרגישות כלפי כתם הזדון לא שככה עם השנים. העובדה שהאשמה באה מתוך בית המפלגה רק תרמה לרצון להתנער ממנה ולגנותה, כמי שמסלפת את דמותה הרעיונית-החינוכית והפוליטית של תנועת העבודה. אירועי 'פטריה' ו'אטלנטיק' העמידו במבחן רציני את המסורת המתקמת של חיים דמוקרטיים ביישוב. הנגינה המתמשכת של הסלמה, כביטוי של ההיסטוריון יעקב טלמון, מ'כוח' ל'הפקרות' ועד למציאות של 'לית דין ולית דיין', צרמה ללא נשוא.⁸⁹

ד. לקחים ומשקעים

הסוגיה הבולטת שטרדה את מוסדות מפא"י בשבועות שלאחר החבלה ב'פטריה' היתה 'כיצד ירשם פרק זה בהיסטוריה, כיצד תעריך אותו ההיסטוריה היהודית'.⁹⁰ ההכרה שנפל דבר בתולדות הגשמת הציונות נתנה את אותותיה בהתבטאויות המתפלמסים. הראשון שפסק את פסוקו היה כצנלסון. עם היוודע דבר הפיצוץ הוא העריך כי 'זה המעשה הציוני הגדול ביותר שנעשה בתקופה האחרונה'.⁹¹ למחרת האסון הוא אמר לאביגור: 'דע לך שיום "פטריה" לנו הוא כיום תל-חי'.⁹² ההשוואה נודעה, כנראה ליעקב ריפתין, מבחירי השומר הצעיר. בשיבת הוועד הפועל שקדמה לנאום של כצנלסון במועצת ההסתדרות הציע ריפתין שהמועצה תכריז על יום האסון ב'פטריה' כיום מקביל ליום תל-חי. יום זה נועד לשמש יום הנצחת העלייה. יעקב אורי, חבר נהלל ומראשי תנועת המושבים, כבר בדמיון בין שני האירועים. רמז סיכם את הוויכוח בקביעה שעוד יהיה פנאי לדון בהצעה.⁹³ מבחינה אופרטיבית, ירד הנושא מסדר היום.

כצנלסון לא חזר בפומבי על ההשוואה בין 'פטריה' לתל-חי. הוא גם לא הותיר לה סימוכין בכתובים, אף שעמדה לרשותו במה נאותה לכך, לכאורה בלתי פוליטית. בימי האבל על דב

87 'חזור למחנות', 6.12.1940, בתוך: כפכפי (לעיל, הערה 17), עמ' 263.

88 חבס (לעיל, הערה 2), עמ' 280. יוסף אבידר כתב על החבלה ב'פטריה': 'ראינו בכך הצלחה גדולה לסיכול המדיניות הזדונית והבלתי אנושית של הרולד מק'מייכל'. 'אבידר, בדרך לצה"ל, תל-אביב 1970, עמ' 171.

89 'טלמון, 'צורותיה של האלימות בהיסטוריה', בעידן האלימות, תל-אביב תשל"ז, עמ' 28.

90 ראו דברי שרת בפרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע.

91 עדות 'אבידר, את"ה, חטיבה 106, תיק 4325. וכן ראו: אבידר (לעיל, הערה 88), עמ' 171.

92 חליפת המכתבים בין מ' מרדור לש' אביגור, ינואר 1950, בתוך: ג' ריבלין (עורך), עלי-זית וחרב, תל-אביב תשנ"א, עמ' 105.

93 פרוטוקול הוועד הפועל, 9.12.1940, אה"ע. מאיר יערי אמר באסיפת הנבחרים ב"11.11.1940: 'איננו מחליטים פה על הצעדים שיש לעשות... אבל אם ועדה מיוחדת צריכה להחליט על פרטי הדברים, הרי דבר אחד אני רוצה לומר פה: לא כמו עד עכשיו... אנחנו בעד המסקנות הלוחמות ביותר שאפשר להסיק'. אצ"מ, J1/7216.

הוא, על יצחק בן-יעקב ועל הנספים עמהם חיבר כצנלסון את ההקדמה ל'ספר הגבורה', הראשון בספרי 'עם עובד'. הוא ציין כי 'הפיכתו היהודית מאז ימי הקנאים ועד ההגנה העצמית בימינו' ממאנת להכיר בכוח הגנוז בגבורה היהודית המנוצחת. "דור לדור לא נשפך טהור מדם חורשי תל-חי". אך לא כמורדים נואשים ולא כטרופי-אינקביזיציה מתים בארץ חורשים ומגינים, אלא למען חירות ישראל.⁹⁴ בחשבוננו ההיסטורי עם הגבורה היהודית לדורותיה, נמנע כצנלסון מלרמוז ל'פטריה' אלא בין השיטין. כף החיוב של המעשה המצפוני נגרעה גם אז, משום התקווה לגבורה מנצחת, וכזה לא היה חלקה של 'פטריה'.

בתהליך המעבר משיטת הגנה לשיטת התקפה, שהתחולל בפעילות ה'הגנה' במרוצת שנת 1938, נכרכה תמורה פסיכולוגית, מעבר למה שהוגדר בתל-חי. שינוי התפיסה, מפעילות צבאית בתחומי היישוב היהודי אל רחבי הארץ, ביטא תחושה של אדנות ממשית עליה.⁹⁵ הניסיון להחדיר תכנים חדשים אל מיתוס תל-חי, למתוח אותו ולהטותו בהתאם לצורכי המציאות והפולמוס, נתקל פעם ועוד פעם בהתנגדות המתונים. קדיש לוז'ינסקי (לוז) הזהיר באפריל 1939, במועצת מפא"י, כי '...יש מלים, שיש להם משמעות לא רק מילולית אלא יש גם הזדבריים'. טרומפלדור אמר 'טוב למות בעד ארצנו' רגעים אחדים לפני מותו. 'ובימינו אלה כשמדברים על "נהרג" ועל "נמות" ... יש לדברים הזדבריים זה לא רק למות אלא גם להמית. זה לא רק להיהרג, אלא גם להרוג. ופה צריך להתעכב'.⁹⁶

השעה להתעכב על כך הגיעה בישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, שנערכה ב-12 בדצמבר 1940. שפרינצק תבע לקיים ברור על אסון 'פטריה'. הוא נימק את תביעתו בעובדה שיש מי שמעביר קו משווה בין אסון זה לבין הגנת תל-חי. ואני אינני מקבל את יום-פטריה לא כיום קדוש ובודאי לא כיום נבון'. שפרינצק כינה את ההשוואה 'תעמולה של טירוף דעת'.⁹⁷ השאלה שעמדה למעשה על הפרק היתה אם תצורף 'פטריה' למערכת המיתוסים המעצבים את בניית הכוח היהודי מבחינה אידיאולוגית.

הוויכוח התלקח במלוא עוזו במרכז מפא"י שנועד ב-15 בדצמבר. שרת טען כי ההיסטוריה היהודית תאמר שלהט הבערה של המעפילים והיישוב למען העלייה לארץ עורר סערה ונחשול התרגשות '...עד שקרה מה שקרה ב'פטריה'; עד כדי כך הגיעו הדברים שדבר כזה יכול היה לקרות! ... ענין-חיים הוא בשביל מלחמתנו בעתיד ... בנפשנו הוא שככה יוערך...'.⁹⁸ בבוא השעה תיאר את הבעירה יעקב טלמון, מבלי לנקוב בשם המפורש 'פטריה': 'היישוב אחוז יאוש היה עד שגעון'.⁹⁹

לוביאניקר קבל על ה'טזיסים בשביל ההיסטוריון העתידי לכתוב על מקרה "פאטריה"

94 ב' כצנלסון, 'עם הספר', בימי אבל הששה, טבת תש"א, בתוך: "היילפרין (עורך), ספר הגבורה, א-ב, תל-אביב תש"י, עמ' ט-יב.

95 א' שפירא, חרב היונה, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 342-343.

96 פרוטוקול מועצת מפא"י, 14-16.4.1939, אמ"ע. לוז היה חבר דגניה ב' ונמנה עם ראשי חבר הקבוצות ולימים כיהן כיושב ראש הכנסת.

97 פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.12.1940, אמ"ע.

98 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע.

99 י' טלמון, 'מלחמת ששת הימים בפרספקטיבה היסטורית', בעידן האלימות (לעיל, הערה 89), עמ' 315.

ומקומו בהיסטוריה היהודית, כפי שניסח שרת. הוא גרס שאם שרת יכתוב את ההיסטוריה, אולי היא תיכתב בדרך זו. אם הוא, לוביאניקר, יכתבה, היא תיכתב אחרת מיסודה: 'הדבר יהיה תלוי בהיסטוריון. אנו יודעים איך נוצרות לגגנות בחיי אומה. הקשר בין הלגגנה ובין האמת כהווייתה אינו תמיד קשר מוכרח. אפשר ליצור לגגנה. לופכן הקצין את הוויכוח בקובעו: 'אני מתבייש ופני מתכסים כלימה מוסרית כאשר משווים הענין הזה לתלחי או לגילוי אחר של גבורה ומסירות נפש מצד יהודים'. הוא התיישר על עיוות המושג 'קידוש השם', ושאל: 'יהודים מקדשים את השם על-ידי הריגת יהודים אחרים? מתי היה כדבר הזה בהיסטוריה היהודית? אין בהיסטוריה היהודית פשע כזה!'. דברי לופכן קוממו את גילוי, והוא קרא לעברו: 'מנין לך שלא איזה טרומפלדור צעיר, איזה הירש לקרט עברי, השליך את נפשו מנגד להציל את אחיו המגורשים מכל תבל... האם רוצים אתם לעקור מתוך ההיסטוריה העברית את 'מסדה'? את תלחי?'.¹⁰⁰ הזדקקותו של גילוי ללקרט מפנה את המבט למרטירולוגיה היהודית מראשית המאה העשרים ולזיקתו של כצנלסון אליה. כצנלסון כתב בשעתו: 'בנעורי הייתי חבר לפנחס דשבסקי. מעשה הפועל הבונדאי הירש לקרט היה בעיני מעשה רב, גם מבחינה לאומית'. כצנלסון טיפח את גילוי מראשית דרכו הפוליטית. הלה היה מנאמניו בצמרת קבלת ההחלטות ב'הגנה' למרות השתייכותו לקיבוץ המאוחד, וברור שלא גיבויו המלא של כצנלסון לא היתה יוצאת אל הפועל החבלה ב'פטריה'.¹⁰¹ מבחינה זו, ניכר כאן החשש של האקטיביסטים שמא תיחשב החבלה ב'פטריה' כפעולה טרוריסטית גרידא, המנותקת מציר ההגנה העצמית היהודית, ושמא תידחה עמדתם בדבר ההכרח להגיב בנסיבות מסוימות בחיי עם, תוך נכונות לשלם את מלוא המחיר. ברקע דבריו של גילוי במרכז מפא"י הדהד המשכו של הרצף המחשבתי שטווה בזמנו בר ברוכוב, עם הופעת ספר 'זכור' בארצות הברית: 'לטרוריסט היהודי, שהוצא להורג, נימצא הממשיך בדרכו הנאה והיא לא – בשומר היהודי'. ומכאן נמתח קו ישר לקביעת 'עלון הפלמ"ח', ברבות הזמן, כי 'מעשה "פטריה"' היה ביטוי ליאוש היהודי, אך גם למאבק היהודי, שלא נרתע בפני כל ושהיה מוכן לכל קורבן.¹⁰²

אליעזר ליבנשטיין (ליבנה) הודה שקיימים כמה הבדלים בין שני המאורעות. אנשי תלחי חיו בארץ, התחנכו בה וידעו את ברכתה, וממנה ינקו את כוחותיהם, ואילו אנשי 'פטריה' ו'אטלנטיק' גילו כוח יהודי סמוי, שעוד לא הגענו להבנת מקורותיו, ואין אנו אחראיים בעדו.

100 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, אמ"ע. לדברי גילוי ראו: את"ה, חטיבה 80, תת-חטיבה 509, תיק 7. הירש לקרט, חבר ה'בונד', התנקש בחייו של פון ואל, מושל פלך וילנה, שבפקודתו התעמרו קוזאקים ואנשי צבא הצאר בחברי פרולטריון יהודי שהפגינו ב-1 במאי. בהתנקשות שבוצעה ב-9.5.1902, נפצע פון ואל קל. לקרט נלכד והוצא להורג בתליה ב-10.6.1902. ראו: ז' איבינסקי, מהפכה וטרור, תל-אביב תש"ן, עמ' 115-116.

101 שם, עמ' 178-181. פנחס דשבסקי ביצע ב-17.6.1903 ניסיון התנקשות כושל בחייו של פבל קרושיואן, שנחשב לראש המסיתים לפרעות ביהודי קישינב באפריל 1903. על מערכת היחסים בין כצנלסון לגילוי, ראו: שפירא (לעיל, הערה 44), עמ' 456-457, 643.

102 ב' ברוכוב, 'הטרוריסט והשומר', מאי 1916, בתוך: מ' זינגר, בראשית הציונות הסוציאליסטית, חיפה [חש"ד], עמ' 406-408. עלון הפלמ"ח, ספטמבר 1946, חוברת 45, עמ' 17.

ליבנשטיין גרס שעל תנועת העבודה מוטל העול להפוך את 'פטריה' ואת 'אטלנטיק' לסמל חינוכי-לאומי, כפי שנהגה בשעתה בתל-חי. שפרינצק הכריז בתגובה כי כפי שאינו מצרף עצמו לביצור אגדת שרה אהרונסון, כך גם יילחם נגד כל ניסיון לגלורייפיקציה של מעשה 'פטריה' כתל-חי.¹⁰³

המתונים שללו על הסף את ההקבלה בין 'פטריה' לתל-חי. הם מיאנו להכשיר דפוס פעולה המצדד בהתגברות על מכשולים פוליטיים באמצעות שימוש בכוח, וסירבו לראות ב'פטריה' ביטוי לגישה הערכית שצריכה להדריך את מפא"י בתחום הפוליטי ולשמש מצפן חינוכי בגיבוש עולמו הרעיוני של הנוער. למרות הלוך הרוח הנפשי של ימי מלחמת העולם, שהעמיק את התחושה כי רק הפעלת כוח מביאה להשגים מדיניים, דבקו המתונים בקונסטרוקטיביזם. המתונים הדגישו כי החבלה ב'פטריה' חרגה מדרכה של תנועת העבודה. זו היתה עמדתם אף אם החבלה לא היתה הופכת לאסון. בעקבות מה שאירע, הם השלימו עמה כתאונה, שהנסיבות אפשרו להימנע מלהתחבט במוראותיה. המתונים גרסו כי גירוש מעפילי 'אטלנטיק' הינו כורח המציאות. הם סברו שמיותר להיאבק בו ולבטח אין לפתח כלפי המעשה התייחסות רגשית עמוקה, המתורגמת לפעילות בעלת ביטויים כוחניים.

האונייה 'סלבדור' טבעה בצאתה מן הדרדנלים בתורכייה ב-12 בדצמבר. למעלה ממאתיים מנוסעיה נספו. אחד מפקידי משרד החוץ הבריטי העיר: 'מנקודת-הראות של הפסקת התנועה הזאת, היה האסון דבר בעיתו'. ואמנם, אירועי 'פטריה' ו'סלבדור', בצירוף התמורה שהתחוללה במדיניות ההגירה של גרמניה, הוליכו לחסימה כמעט מוחלטת של הנתיב הימי.¹⁰⁴ אוניית המעפילים 'דאריאן' קרבה לחופי ארץ ישראל במרס 1941. זו היתה האונייה הראשונה שהצליחה לפלס את דרכה מאז ימי 'פטריה' בנובמבר 1940. ערב בואה נראה היה כי העימות בין המתונים לאקטיביסטים עומד להתחדש. קפלן הבהיר בהנהלת-הסוכנות:

ענין 'פטריה' היה בעיני אסון (ד"ר סנטור): הפעולה היהודית היחידה! מר בן-גוריון: פעולה ציונית היתה זאת!... בתל-חי החליט קומץ אנשים שהוא הולך להגן על הנקודה, ואם גם יצטרך לנפול שם. אבל הלא פה 195 האנשים לא ידעו, לא העלו על דעתם, לא חשבו על כך, לא שאלו אותם... אין ליצור סביב זאת אידיאולוגיה, תיאוריה, שהיא יותר מסוכנת מהאסון.¹⁰⁵

אנשי ה'הגנה' נדברו עם קבוצת חלוצים מ'דאריאן' שיחבלו באונייתם אם הבריטים ינסו לגרשם מהארץ. לכאורה, נדמה היה שמעשה 'פטריה' אינו חריג. בישיבת מרכז מפא"י התוודה שפרינצק כי הלך הביתה באי-מנוחה רבה לאחר ששמע על בוא האונייה, וקבע: 'אוי לנו

103 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.12.1940, 9.1.1941, אמ"ע. ליבנה היה פובליציסט והוגה דעות. הוא נמנה עם האקטיביסטים המובהקים במפא"י וכיהן אז כעורך ביטאון ה'הגנה' - 'מערכות'. על אגדת שרה אהרונסון ראו: ב' מלמן, 'אגדת שרה: מיגדר, זיכרון וארץ ישראליות 1917-1990', ציון, סה (תש"ס), עמ' 343-378.

104 וסרשטיין (לעיל, הערה 12), עמ' 72.

105 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 16.3.1941, אצ"מ.

ואבוי לנו אם יחזור ענין 'פטריה', באיזו צורה שהיא. אם יחזור, חלילה, אחשוב את עצמי מפוטר מכל תפקידי האחראים בציונות'. כצנלסון הצהיר כי אף שהוא חולק על שפרינצק בהערכת עניין 'פטריה', הוא מסכים עמו ש'כל מה שיעשה בעניינים כאלה, צריך להיעשות על-ידי המזכירות, ושתהיה אחריות קולקטיבית לכל דבר שבעשה ושבלא תעשה'.¹⁰⁶ זו היתה הודאה במשתמע שהאקטיביסטים שגו בהערכתם שיוכלו לקיים את האחריות הקולקטיבית במישור הפורמלי בלבד. התנגדות המתונים אילצה אותם להסכיין עם הכורח להימנע מלעקוף את המסגרות הפוליטיות הקיימות במפלגה.

במלאות שנה לאירועי 'פטריה' הופיעה בעיתונות ביקורת על דרכי קליטתם של מעפיליה. הסוכנות נחלצה לפרסם נתונים שהפריכו את הרושם כאילו לא הושקע מאמץ באיתור מקומות עבודה לניצולים. ברם בכך לא היה די. מאמר המערכת ב'דבר' דרבן את קוראיו, כנראה לא בלי סיבה, להשרות על הניצולים אווירת בית והרגשה של חברות ואחוזה, שאינם בבחינת מס שפתיים אלא חובה שדרוש לקיימה. ברקע הדברים, כפי שטרח להזכיר עיתון 'המשקיף' האופוזיציוני במאמר שנפסל בידי הצנזורה, עמדה העובדה ש'הנהגת היישוב הרשמית בעלת-חוב היא במיוחד לאנשי פטריה...'.¹⁰⁷

הגוף הציבורי שחש את המחויבות הרבה ביותר כלפי אנשי 'פטריה' היה הקיבוץ המאוחד. מקצת מעפילי שלוש האוניות נמנו עם שורותיו. לראשי התנועה היה חלק נכבד בהתססת הציבור לפעולה למניעת הגירוש, בהחלטה על הטמנת הפצצה ובקריאה למאבק נגד שילוח עולי 'אטלנטיק'. מחויבות זו לא נגעה רק לחודשי המאבק והפולמוס הפוליטי. היא ניכרה גם בחלוף הזמן. התנועה עשתה לקליטת הניצולים בקיבוציה ולא התעלמה מהחוב ומהנטל המוסרי והממשי שחב היישוב למעפילים. אחריתם של אנשי 'פטריה' הלמה את המזג, את השקפת העולם ואת התפיסה הפוליטית של הקיבוץ המאוחד מבחינת דרך המאבק ותוכנו: מאמץ המלווה בשימוש בכוח למען הגשמת מטרות ציוניות קונקרטיות, תוך שיתוף המוני אנשים המונעים מכוח הרצון, מכוח ההכרח ומכוח הגורל. זה היה הגוף הציבורי היחיד שראה ב'פטריה' סמל רעיוני-פוליטי מוחשי שראוי להנך על פיו, להזדהות עמו ולמצוא הצדקה – המעמדת אלמנטים אפולוגטיים – למוראותיו. גלילי נאלץ להתמרמר בעצב, 'שאומה זו אשר בשעת דמדומיה, בנפול חירותה המדינית העמידה לנו סמל כמצדה, אינה יכולה לחרוז את פטריה, באחדות ובשלמות של הכרה, במחרוזת של גבורה עברית מלאת-הוד'.¹⁰⁸

פרשת 'פטריה' היתה מהאירועים המזעזעים ביותר בשנות המנדט הבריטי. בניגוד לתל-חי, לחניטה ול'אקסודוס', היא לא הפכה לסמל ולערך. האסון שהתרחש בה היה רק פתיחה לסדרה ארוכה של דרמות שאירעו בשנות הארבעים בארץ ישראל ובעולם היהודי. נחישות

106 פרוטוקול מרכז מפא"י, 19.3.1941, אמ"ע. ככינוס פעילים שנערך בחיפה, במרס 1941, אמר שפרינצק: כי 'לרגלי הויכוח החדש שצץ – הלואי שלא יהיה לנחלת הציבור – הולך ומתלקח טמפרמנט כמו בימי 'פטריה' והספר הלבן, והזקנים נעשים צעירים והטמפרמנט אצל הזקנים הוא כל כך סוער כשצריך להתווכח ולריב עם משהו!'. אה"ע, 166-127-104-IV.

107 מכתב י" בכר למ' שרת, 13.11.1941, אצ"מ, S25/2633; דבר, 3.11.1941; 'שנה לאסון פטריה', המשקיף, נובמבר 1941, מכון ז'בוטינסקי, תיק פטריה.

108 י"ג (=ישראל גלילי), 'עם 'ספר הגבורה'', מבפנים, ז, מאי 1941, עמ' 137-138.

הרצון וכוח היאוש שנמזגו בה לא הפכוה לסמל במאבק העם היהודי לריבונות. כך בשנות הארבעים וכך גם לאחר הקמת המדינה. 'פטריה' לא היתה לנדבך גלוי ומוצהר בבנייה ובעיצוב של מרכיב הכוח באתוס הלאומי המתגבש. אף מרבית המעפילים לא חשו כשליחיה האמיצים של האומה. נציגם, אריך פרנק, שהיה מעורב באורח אישי בחבלה, סבר ש'אין לומר כי אנשי 'פטריה' גיבורים היו. אילו ראינו מראש את האסון, כפי שארע, והיינו פועלים על אף זאת – אולי אפשר היה לענוד לראשנו כתר-גבורה'. הוא הקביל בין 'פטריה' לבין 'מסיבת התה' בבוסטון, הנחשבת נקודת ציון מרכזית במאבק שהוביל לעצמאות ארצות הברית, וציין כי 'ישנם מאורעות שמלמדים, כי יש למתוח את הקשת רק עד לגבול מסויים – ומקרה בוסטון עשה בזמנו את שליחותו'. פרנק הודה בכירור כי בלב רבים מניצולי 'פטריה' ניקר ספק מעיק לנוכח תוצאות מעשה החבלה.¹⁰⁹

ככלות הכל היתה 'פטריה' תאונה שהפכה לאסון, וכזו היא גם נותרה. חותם זה נקבע במידה רבה עקב התרעומת הקשה שעורר האירוע, על ספיחיו, בקרב חברי הזרם המתון במפא"י. יום האסון לא הפך ליום העלייה. בכך לא תמה הפרשה. בשנת 1949 סיכם שאול אביגור את מפעל ההעפלה בדברים לזכר בנו גור שנפל בסג'רה, ולזכר שניים מחבריו שנפלו בקרבות עמק הירדן במלחמת העצמאות. אביגור הזכיר, בין היתר, גם את 'אסון פטריה'. ראוי לציין את היום שבו נישאו דברי אביגור לרגל סיכום מפעל ההעפלה: "א באדר תש"ט, יום תל-חי הראשון שנחוג במדינת ישראל."¹¹⁰

אליהו גולומב וגולדה מאירסון (מאיר) מצאו לנכון לציין במהלך הדיונים על 'מקרה לופבן' ועל 'ענין ירושלים', שבנותיהם הסתייגו ממעשי האלימות כלפי פנים. מאירסון קבעה כי אם לא נדע לשמור על גישתו התמימה והקדושה של הנוער, אזי אין לה כל ספק שנאבד.¹¹¹ היא סיפרה כי בכינוס הנהלת הפלוגות שלח משהו ברכה מיוחדת ל'הפועל' ואמר שנחוץ לנו אגרוף. לביטוי הזה נודעת בארץ משמעות מיוחדת, הוסיפה, ויהיה זה רע מאוד אם תנועת העבודה לא תדע להבדיל בינה לבין הרביזיוניסטים, הרואים ב'אגרוף' אידיאל וסבורים שהמטרה מקדשת את האמצעים. יעקב אורי העיר שהתעמלות היא דבר יפה מאוד, אבל כשאומרים 'קדימה הפועל', מתעוררות אסוציאציות שונות. הסמל של 'הפועל' רומז על התדרת סממני הערצה לשימוש בדרכי אלימות בלב ילדינו. והוא הוסיף: 'אני יודע שאני מסכן את נפשי בדברים אלה.'¹¹² הימים האחרונים הורו כי לא היה זה חשש בעלמא.

109 פרוטוקול מועצת הקיבוץ המאוחד בגבעת חיים, 26-28.12.1941, א"ט, ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 5, מיכל 6, תיק 4; א' פראנק, 'לפרשת פאטריה', מבפנים, טו, פברואר 1951, עמ' 74-81.

110 ריבלין (לעיל, הערה 92), עמ' 103-106; אביגור (לעיל, הערה 25), עמ' 37; ב' חבס, הספינה שנצחה, תל-אביב תש"ט, עמ' ד. חבס היתה הראשונה שהעלתה על הכתב את סיפור המפגש בין אביגור לכצנלסון, כפי הנראה בהסתמך על מכתב אביגור למרדור. ראו: חבס (לעיל, הערה 2), עמ' 282. סלוצקי מצטט ממכתב אביגור, אך נמנע מלציין את ההשוואה שעשה כצנלסון בין 'פטריה' לתל-חי. ראו: סלוצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 155. המשפט שהושמט בספר תולדות ההגנה, צוטט לראשונה בפומבי בידי ד' הכהן, במדורו 'עת לספר', 'כאן חיפה' – תוספת לעיתון מעריב, 19.12.1980.

111 פרוטוקול מרכז מפא"י, 15.1.1941, אמ"ע; פרוטוקול הוועד הפועל, 23.1.1941, אה"ע.

112 שם. בעקבות מקרה הסטירה, הכריז לופבן במרכז מפא"י כי רק פעם אחת בחייו חשש מהתנקשות:

משפע התגובות שהשמיעו בניהם של מנהיגי תנועת העבודה לנוכח פרשת 'פטריה' וספיחיה ניתן ללמוד על היחס הראשוני והבלתי אמצעי שהקנו להם הוריהם ביחס לכוח – יעדיו, מחירו ומגבלותיו. משה, בנו של יצחק טבנקין, כתב בשיר: 'וצורב מחרפת השחיתות, ומסעיר מזיכרון הדלקות, מאימת הגויות הנמשות – מחריד, בוער בקלון ובזעם, יוקד בשועת־שלומים עלבון גוליי־עתלית'.¹¹³

הסטירה שנתן עמוס בן־גוריון, השיר שכתב משה טבנקין, ולעומתם הסתייגותן של שרה מאירסון ודליה גולומב ממקרי האלימות כלפי פנים, אינם מורים בהכרח על עמדות הוריהם. יחד עם זאת, הם מצביעים על התחדדות הדאגה בקרב המנהיגות בכל הנוגע לקוד הערכי והמושגי שבאמצעותו הנוער בוחן ויבחן מקרים כגון 'פטריה'. דומה שאין אירוע מקביל בתולדות היישוב שבו השיג והשיח בין האבות לבנים גלש מהמישור המשפחתי לתחום הציבורי והפך לחלק מהתיעוד ההיסטורי. הצורך העיד לא רק שהולכת וקרבה הופעתה של שכבת גיל חדשה בכמה הציונית, אלא גם ששכבת המנהיגות נקלעה למצוקה אנושית וערכית. בקרב ההנהגה פשטה תחושה שאורחות השיבה והתנהגות ביחס לתפיסת הכוח, שהיו נכונים לזמן מסוים, זועזעו ואיבדו ממידת הרלוונטיות שלהם.

ביטוי להשקפות שהיו נפוצות בחוגי הנוער ניתן למצוא בכתבי העת שלהם. בשער הגיליון הראשון של 'במעלה', שהופיע לאחר אסון הטביעה, הובא סיפור הלכות מ'ספר האגדה'. תואר בו משה העומד על הר נבו, מקבל את גזר הדין שלא יבוא אל הארץ ומוחל על גורלו האישי, ובלבד שעם ישראל יוסיף להתקיים. לצדו הופיע סיפורה של 'פטריה', במחלצות נוסח סיפור אגדה. בהמשך הגיליון עובדו יסודות מן המסכת שנועדה להיות מוצגת בפעולות החברתיות של תנועת 'הנוער העובד' בדמות דר־שיח – בין המעפילים הצופים אל הארץ לבין אנשי היישוב החוזים במר גורלם מן החוף. ב'נאום החוף' של האחרונים נכתב: 'קצרה יד שבוי מהושיע וגאול אך גופכם ודמכם – גשרים על שאול, שבויים כמותו – מעפילי ישראל. רק חיתרו וחיתרו – ויחדיו נגאל!'.¹¹⁴ מאמר נרעש לנוכח תחושת 'האחרונים על החומה' סיכם את מפעלי תנועת 'המחנות העולים':

נצעק 'שמע ישראל' בטרם נעלה על המוקד. אנחנו נעלה על המוקד. אין ספק בדבר... כל אחד יעלה. אך לא כמו אבותינו. אבותינו ידעו: יבואו בניהם ויאמרו 'קדיש', עוד דורות רבים אחריהם... אנחנו – אין אנו יודעים זאת... לא נחכה עד שישליכו אותנו אל המוקד... אם גם נשליך את עצמנו אל תוך התהום – אולי אחרון הנשארים עוד ידרוך על הגופות – ויעבור!¹¹⁵

רב היה המרחק בין הפסיביות, ההשלמה עם הגורל והתקוות המעורפלות לעתיד טוב יותר שניכרו ב'מעלה', לבין התגובה האופיינית של 'המחנות העולים'. המזג והתכנים גם יחד

בימי המלחמה ברביזיוניסטים. פרוטוקול הוועדה הפוליטית של מפא"י, 12.12.1940, אמ"ע. זו, ניתן להבין במשתמע, היתה הפעם השנייה.

113 מ' טבנקין, 'עם העלבוך', מבפנים, ז, פברואר 1941, עמ' 88. ראו גם: שפירא (לעיל, הערה 95), עמ' 475–474.

114 [אין שם מחבר], 'משה על הר נבו', 'מנגד', במעלה, 8.12.1940; מיכאל, 'דר־שיח בחוף המולדת', שם.

115 'חבר / "אינטרנציונל"', בתוך: כפכפי (לעיל, הערה 17), עמ' 260.

הותירו את הרושם שמדובר בגופים שאינם חוסים תחת כנפי אותה מפלגה ותנועה. המסקנה שעלתה מן העמידה 'אחרונים על החומה' היתה מרידה בגורל היהודי. ואולם היתה זו מרידה מסוג שונה לחלוטין. לא עליה דיבר יוסף חיים ברנר שלושים וחמש שנה לפני כן, אם כי ייתכן שזו היתה אחת הנגזרות שלה. שונה היתה הרוח שהניעה את הנוער דאז, שעמו נמנה רמז, אשר ראה בחלוציות ובהתיישבות כמעט את חזות הכל. עתה הובלטה תחושת הסכנה הפיסית, הממשית, מאימי המלחמה, בצד ההכרה במאגרי העוצמה שנצברו בארץ בעשורים שעברו. תחושה זו גם חשפה את אחד מתוצרי הניתוק מהחיים היהודיים המסורתיים בגולה והעידה שבא הזמן להשקיע את עוצמות ה'אוש היהודי למען ההווה ולא למען עתיד ערטילאי. גישה זו שיקפה סוג אחר של התייחסות למציאות – כפייה על היהודי להקריב את חייו למען עמו ואמונתו. המתונים גרסו גם עתה שמכאן ועד מתן לגיטימציה לפעולות שניתן לאתר בהן מימד של קידוש השם, בין לכתחילה בין בדיעבד, קיים מרחק שאין לחצותו.

אביגור סיפר לימים שהאמת ההיסטורית היא, כי רצינו לחבל באונייה ולעכב יציאתה. מה שקרה היה דבר אחר לגמרי, אסון גדול.¹¹⁶ כלומר, במקום פעולה מקומית, המעידה שהישוב מתנגד להגבלת העלייה, התרחש אירוע בממדים שמתכנניו לא פיללו להם. מבחינה זו, ב'פטריה' אירעה חריגה מתפיסת המאבק המקובלת אף על האקטיביסטים. התוצאה עלולה היתה לבשר על פסיעה מעבר לסף שגם הם עדיין נרתעו מחצייתו. תחושת ה'אוש, כעוצמה מניעה ומדריכה, לא נועדה מבחינתם לחרוג מגדר דיבור אידיאולוגי על 'אחרונים על החומה'. המסר הטמון בו נועד לשמש גורם חינוכי, המאיץ להתכונן לקראת העתיד, ולא תביעה לעשייה קונקרטיה ומיידית. בפרשת 'פטריה' הצטיירה במלוא חריפותה האחריות האורבת לפתח הבחירה בשימוש בכוח להשגת יעדים פוליטיים. אביגור הסביר את שיטת המאבק שנבחרה:

אמצעי הכרוך במינימום של שפיכות דמים. ענין שהוא מכוון למטרה וגם בלי שפיכות דמים. לו חשבתי, שאין דרך אלא שפיכות דמים לא הייתי נרתע. אבל כשראיתי אמצעי כזה בחרתי בו. ואני מאמין שגם אצל ברל זה היה השיקול... לנסות וללכת עד קצה הגבול האפשרי בלי שפיכת דם.¹¹⁷

הגבול נחצה ב'פטריה'. לכן סבר שרת כי בנפש המפעל הציוני שפרשת 'פטריה' תהא אירוע יוצא דופן ולא תהפוך לדרך חיים. כך הוא קיווה לחסום אפשרות שמעשים מעין אלה יחדלו להיחשב חריג שאסור לשאוף לחקותו. לדעתו, כאן גם טמונה הסיבה להשוואה שערך כצנלסון בין 'פטריה' לתל-חי. ההשוואה נועדה לבלום התפרצויות רגשיות העלולות להוליד למעשים מעין אלה בעתיד. כלומר, סמל ואגדה – כן, דרך חיים – במגבלות חמורות מאוד. מבחינת האקטיביסטים, בד בבד עם הצבת הבלמים זוקקו, שלא במתכוון, רכיביה של דרך התנהגות חדשה. כפי שבתל-חי נוצק העיקרון ש'על הבנוי אין מוותרים', כך 'פטריה' הניחה

116 ראיין עם ש' אביגור, את"ה, חטיבה 80, תת-חטיבה 2999, תיק 30.

117 שם. ביטוי 'אחרונים של החומה', ראו: יוסף חיים ברנר, 'דפים', כתבים, ג [חמ"ד] תשמ"ה, עמ' 109.

את המסד להכרה בנכונות להקריב קורבנות למען ההעפלה. לאחר הטבעת האונייה 'סטרומה', בפברואר 1942, תהה טבנקין וענה לעצמו: 'כיצד זה נמצאו יהודים שהפליגו ב'סטרומה'?... מדוע אחרי כל "תל-חי" גדלות שורות "ההגנה"? דווקא כאשר הנשק מחליד – מחליד גם האדם'.¹¹⁸

'פטריה' היתה מסוג הכישלונות הצורבים שנוחלת כל תנועה לאומית בחירתה לעצמאות. כישלון, שלאחריו נשמר מרווח צר מאוד להעלאה על נס של היסודות החיוביים אשר נתגלו תוך כדי המאבק. ההצלחה להשאיר בארץ את ניצולי הפיצוץ התעמעה בשל גירוש מעפילי 'אטלנטיק'. המחיר האנושי הכבד האפיל על הכל. עול הקורבנות הרבים הקשה על ההזדהות עם מה ש'פטריה' אמורה היתה לסמל. הביטוי הרעיוני, המוסרי והחינוכי שנצרך בה עלול היה להציב מכשולים קשים מנשוא בפני תנועה לאומית-פוליטית השואפת להגשים את מאווייה במציאות נתונה.

זהו לקח בדיעבד. בראשית שנות הארבעים לא היה ברור כלל ש'פטריה' תהא מקרה בודד. הפרשה התרחשה באקלים תרבותי רווי כוחניות והיסטריה של 'אוש'. היטשטשות הכללים המקובלים לגבי קבלת החלטות אירעה בעוד הפולמוס הפוליטי הפנימי רוגש ונרגע חליפות. האומנם שילמו 'חייליה האלמוניים' של 'פטריה', כניסוח טבנקין, את מחיר הגדרות שהוצבו בפני מאבק שאינו מדקדק עד היסוד בשמירה על חיי אדם?¹¹⁹ הלקח שכן עמוק בתודעה. ים הפולט גופות יום יום, במשך חודשים, אינו מסוג האירועים הנמחים מן הזיכרון בנקל. ניכר בעליל שאירועי 'פטריה' זעזעו עד כלות את המתונים והאקטיביסטים כאחד. אלה גם אלה נחרדו לנוכח ההתנסות המעיקה והקורבן האנושי שגבתה השאיפה לממש את החזון הציוני. שני הזרמים במפא"י התבצרו בגישתם הקודמת לגבי האופן של המאבק. השלכותיה העתידיות החמורות של התקווה לחזות בימיהם בכינון העצמאות היהודית העמיקו לחדור אל התודעה. הידיעה הסמויה, המבקשת להיחבא, שהדם עתיד למלא תפקיד של ממש בהגשמת הציונות, הושלה מהסוואותיה, שלא במתכוון. מבחינת האקטיביסטים, כפי שהעיד גלילי לימים, 'האקורד הזה של "פטריה" קבע שער מסוים, מתח מסוים, מזג למלחמה, למאבק...'.¹²⁰ כלומר, אף ללא ביטוי פומבי או מתועד, הוסיפו אירועי 'פטריה' להזהד במחלוקות הפוליטיות על התוויית כיווני המדיניות.

118 הדברים נאמרו באפריל 1942. טבנקין (לעיל, הערה 73), עמ' 59. במועצת הקיבוץ המאוחד, שנערכה ב-17.1.1941 בקיבוץ גבעת השלושה, הבטיח טבנקין כי 'פטריה ב' תבוא ויהיה מי שיעלה אותה, אף שכבר היה ידוע מה עלה בגורלן של 'פטריה', 'אטלנטיק' ו'סלבדור'. אי"ט, ארכיון הקיבוץ המאוחד, חטיבה 5, מיכל 6, תיק 1. ציזלינג אמר שאין ספק כי מעשה 'פטריה' היה מניע ליתר פעילות ולהרחבת העלייה – לאחר מלחמת העולם השנייה, ראוי להוסיף. ראו: ראיון עם ציזלינג, את"ה, 3.9.1950, חטיבה 106, תיק 118.7.

119 ד' רמז התבטא בנוסח דומה בישיבת הוועד הפועל, ב-29.1.1942, אה"ע.

120 דברי גלילי במועדון 'מדורה', 7.6.1957, אי"ט, חטיבה 15, ארכיון ישראל גלילי, מיכל 171, תיק 1.

ה. סיכום

הטלטלה שאחזה במפא"י בעקבות פרשת 'פטריה' היתה עזה יותר מאשר בימי 'חוק הקרקעות'. למרות זאת, הפעם לא הוטל לאוויר העולם איום הפילוג. המחלוקת הפוליטית שיקפה רק חלק מהתמונה. הזעזוע הרגשי והמוסרי ליבה את סערת הרוחות ודחף לחידוד העמדות ולהקצנתן. הפולמוס התמקד בדרך קבלתן של החלטות מבצעיות, באופני חינוך הנוער לנוכח המעשה ותוצאותיו, ובצידה הערכית שנוטל עמו היישוב להמשך המאבק. הצדדים הסכימו ביניהם בהערכת המעשים בכל הנוגע לשימוש בכוח כלפי פנים. הם נחלקו בשאלה אם אווירה תוקפנית של מאבק מעניקה הכשר לגירוי יצרים כלפי פנים, וכיצד לרסנם בעודם באינם. מאחר שלא היה מדובר במחלוקת על צעדים פוליטיים או ארגוניים מעשיים, ובהעדר עימותים אישיים שמקורם בהתמודדות על מעמד של מנהיגות, נותר פתח רחב דיו לדחיית ההכרעה.

הפולמוס בין המתונים לאקטיביסטים שכך במרוצת שנת 1941, אבל חזר והתלקח במלוא עוזו בשנת 1943 ובשנים שבאו בעקבותיה. עם זאת, אין להפחית מתרומתה של פרשת 'פטריה' וספיחיה להנצחת הזרמים המנוגדים במפא"י בסוגיית השימוש בכוח. להט הוויכוח ועוצמתו היו רק עדות לכך. ההכרה שהסוגיה תשמש סלע מחלוקת מרכזי בעימותים עתידיים על ניהול המדיניות הציונית הובלטה במלוא חריפותה. קיומו של זרם מתון, שיתייצב כגוף בעל עמדה עצמאית בכל פעם שתעמוד על הפרק שאלה בעלת השלכות מדיניות וצבאיות, הפך לעובדה. החבלה ב'פטריה', הזעזוע בשל מספר הקורבנות, התרעומת על עקיפת מערכת קבלת ההחלטות, הסערה הרגשית והעלבון האישי – כל אלה חברו יחדיו לקיבוע הזרמים המנוגדים במפא"י.

מקור היניקה של הזרם המתון במפא"י שורטט בבחירות בידי שפרינצק. הוא אמר בוועידת האיחוד של 'גורדוניה' ושל 'מכבי הצעיר' במרס 1941, אגב אירועי 'פטריה': 'השם "הפועל הצעיר" נעשה משום-מה אקטואלי בתנועתנו בימים האחרונים. יש מי שמעלה את השם בהוקרה ובחיבה, ויש המעלה אותו בפחד ובאזהרות'.¹²¹ ההיצמדות לסמלים הליריים שייצג הפועל הצעיר התרחשה על רקע המאבק הכוחני במפא"י בנוגע לדרכה הפוליטית, שגרם להדגשת המפריד מול המאחד. מבחינת המתונים, נמצא שהקשרים המאחדים גוברים בעוצמתם. שפרינצק נעזר במליצה להבעת תחושה זו:

בשבילי, בשבילנו... בשביל אלה אשר חדרה אליהם הבנת המפעל של מפלגת פועלי ארץ ישראל במשך עשרות שנים – בשבילי היא היתה אם כל חי, כל דבר שחי בי. ואם אם כל חי – חוה – פעם נתפתתה והלכה אחרי הנחש, הרי היא לא חדלה להיות אם לכל הדורות.¹²²

121 פרוטוקול ועידת האיחוד של 'גורדוניה' ו'מכבי הצעיר' במשמרות, 21-22.3.1941, ארכיון חבר הקבוצות, ארכיון גורדוניה, מיכל 52, תיק 11.

122 כינוס פעילים בחיפה, מרס 1941, אה"ע, 166-127-104-IV.

הנסיבות הבינלאומיות תרמו לכך ש'פטריה' גילמה מעין אקורד סיום, ולא ציינה נקודת זינוק בהתמודדות על ארץ ישראל ובמחלוקת הפנימית בין אקטיביסטים למתונים. 'קפיצת הדרך' הושעתה. מכאן ואילך הוסט הדגש הציוני בשנות מלחמת העולם ליעדים אחרים: התבססות כלכלית, שידוד מערכות פוליטי פנימי, הירתמות למאמץ המלחמה הבריטי, אזעקת יהדות ארצות הברית וניסיונות לחילוף יהודים מאירופה.

משקעי העימות בין המתונים לאקטיביסטים סביב פרשת 'פטריה' נגוזה עם הזמן, בין מפאת אירועים הרי גורל אחרים שהתרגשו לבוא ובין משום שהופנם היטב הלקח של החריגה הפומבית מן הקו שקידש את דרך המאבק. ישראל כהן כתב במלאות עשור 'לאותו יום-חרדות שבו טבעה 'פטריה'', כי לאחר שנאטם לב השלטונות כלפי המעפילים וזממו לגרשם, נפתחה לפנייהם תהום היאוש ומוראות האבדון'. הפיצוץ והזדון נעלמו. כהן בטח כי 'בתוך המרטירולוגיה היהודית רבת-הפנים והזוועות, ייוחד מקום לקורבנות 'פטריה''¹²³.

הטרגדיה של 'פטריה' היתה עדות חדה למצוקה שהישוב נקלע אליה. מוצא ממנה לא נראה. ההשפלה, העלבון והטעם המר של הכישלון הזינו את תחושת חוסר האונים, שהיא אולי היסוד המכריע באירועי 'פטריה'. הלבטים כיצד נחלצים מאחריתם של 'משה על הר נבו' ושל רבי יהודה הלוי רווחו בכל שדרות הציבור.¹²⁴ האימה שמא גורלה של 'פטריה' מרמז על הצפוי לעם היהודי, שלא יזכה להגיע אל היעד המדיני הנכסף, חלחלה בין שורות הנאומים והפרסומים שנשמעו והופיעו בימי הפולמוס. בהשוותו את 'פטריה' לתל-חי קיווה כצנלסון שנמצאה אמת המידה המעניקה מבע הולם לאידיאה המופשטת של ההעפלה. עד מהרה התברר כי ההלם שהוליד הביטי שחק את היכולת להזדהות עם האידיאה, לפחות באותו שלב.

השליחות הלאומית והמידות האנושיות, הדרך לקדם את יעדי הפוליטיים של המפעל הציוני, והגבולות שראוי להציב בנתיבו למען לא תיפגם תכליתו, שימשו בפרשת 'פטריה' בערבוביה, אלה בצד אלה. המסירות חסרת השיעור להגשמת הציונות, שהיתה המאפיין המכריע משני עברי המתרס, סייעה לגשר על פני תהומות המחלוקת. תם ולא נשלם. לובה לויטה, מראשי הקיבוץ המאוחד, הביע את משאלתו, כי 'כשם שנמצא האמן אשר העלה למדרגת דרמה אנושית גדולה את ההתאבקות הגורלית של קומץ אנשים על גבעה נידחת – את "ארבעים הימים של מוסה דאג", כך יגוללו פעם בחסד יוצרים את "הימים של פטריה"', כאפופיאה אנושית כבירה ומזעזעת.¹²⁵ מוקיריו של יצחק בן-יעקב – חבר דגניה שנספה כזכור עם דוב הוז, ושפרינצק ראה בדמותו את מיצויה של הדרך ה'מתונה' – ספרו לו עם מותו:

123 ה'ה (=') כהן), 'מפרקי הימים', הפועל הצעיר, 28.11.1950.

124 לגבי ההשוואה לגורלו של ר' יהודה הלוי, ראו דברי ל' שקולניק (אשכול) בוועד הפועל, 7.11.1940, אה"ע. וכן מכתב ששלח א' ציולינג לבניו באותם הימים, המופיע בספרו, עין-חרוד וירושלים, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 73.

125 לויטה, 'מלחמתנו' (לעיל, הערה 40), עמ' 83. ראו בהקשר זה: ר' כהן, 'היסטוריה כמשל: פרנץ ורפל ו"הגורל הארמני" בתקופת השואה', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 369-385.

יצחק לא היה מנהיג, אפילו לא עסקן, לא היה מצביא, אפילו לא מדריך, לא היה מורה ולא מטיף, לא נביא ולא כהן, אלא אדם פשוט היה שהגיע – אל אלוהים יודע כיצד – למדרגה של אמן המידות הנעלות ביותר אשר היו, ותהיינה לעד ערך ראשון ליקום האנושי.¹²⁶

למעלה משישים שנה חלפו מאז ימי 'פטריה'. טרם נמצא לה האמן שיגולל את סיפורה. וכך, 'פטריה' נותרה בודדה. ואולם גם בבדידותה נשמר לה תפקיד. היא לא נישאה כמצפן הדרכה אלא שימשה תמרור אזהרה.

126 ל' ומ' זגגי, 'איש-המדות', בתוך: ג' חנוך (עורך), יצחק בן-יעקב – פרקי חייו, תל-אביב תש"א, עמ' 70.